

T.C.
Hitit Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

BÜVEYHİLER DÖNEMİNDE BAĞDAD'DA ŞİİLİK

Hatice GEÇKİN

Yüksek Lisans Tezi

Çorum 2016

BÜVEYHİLER DÖNEMİNDE BAĞDAD'DA ŞİİLİK

Hatice GEÇKİN

Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Cemil HAKYEMEZ

Çorum 2016

KABUL VE ONAY

Hatice GEÇKİN tarafından hazırlanan "Büveyhiler Döneminde Bağdad'da Şiilik" başlıklı bu çalışma, 28.07.2016 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Halil İbrahim ŞİMŞEK (Başkan, üye)

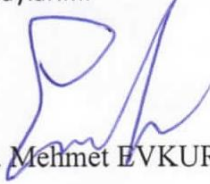

Prof. Dr. Cemil HAKYEMEZ (Danışman, üye)

Doç. Dr. Mehmet ÜMİT (Üye)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Mehmet EVKURAN
Enstitü Müdürü

T.C.
HİTİT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış İlkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.(25 /06 /2016)

Hatice GEÇKİN
İmzası

ÖZET

GEÇKİN, Hatice, **Büveyhiler Döneminde Bağdad'da Şîlik**, Yüksek Lisans, Çorum, 2016

Şîliğin Bağdad'da Büveyhiler dönemiyle birlikte geçirdiği sürecin değerlendirildiği yüksek lisans çalışmamızda, Şîî temayülleri ile bilinen Büveyhilerin Bağdad'a hâkim olmaları ile başlayan süreçte Şîî İmamiyye mezhebi mensuplarına Bağdad'da tanıdıkları toleranslar, İmami âlimlere verdikleri destekler ve tüm bunlar neticesinde Bağdad'ın mezhep haritasında ortaya çıkan değişimlerin yol açtığı sonuçlar irdelenmeye çalışılmıştır.

Çalışmamız Bağdad şehrinde Büveyhilerin egemenliği ile başlayan, Selçukluların Büveyhî hâkimiyetine son vermesiyle sona eren süreçteki Şîî İmamiyye mensuplarının, sosyal ve kültürel hareketliliğini ve bu hareketliliğin sonuçlarını konu edinmektedir.

Konunun daha net bir şekilde ortaya konulabilmesi için çalışmamız üç aşamalı olarak yürütülmüştür. Bağdad, Büveyhiler ve İmamiyye hakkında gerekli ön bilgilendirmeler yapıldıktan sonra, tezin esas içeriğini oluşturan Büveyhiler dönemi ve Bağdad şehriyle sınırlı olmak üzere İmamiyye mezhebinin geçirdiği evrimsel sürece ağırlık verilmiştir.

Büveyhiler Bağdad'a girişleriyle beraber Şîî İmamiyye mensuplarına her alanda destek vererek sosyal hayatta geçmişe nazaran daha görünür hale getirmişler ve verdikleri desteklerle İmami âlimler, İmamiyye itikadını yazdıkları eserlerle güçlendirmişlerdir. Ancak bu yaşananlar Bağdad'da İmamiyye'ye muhalif Sünni kitlelerinin tepkilerinin büyümesine ve bu süreç içerisinde artarak gerginliklerin ve kanlı çatışmaların çıkmasına neden olmuştur. Bağdad, yaşanan bu mezhep savaşları nedeniyle gerek ekonomik gerekse kültürel alanda yıpranarak, öncesinde sahip olduğu zengin şöhreti onuncu yüzyıl sonunda kaybetmiştir.

Anahtar Kavramlar: Bağdad, Büveyhiler, Şia, İmamiyye, Mezhep, Abbasi

ABSTRACT

GEÇKİN, Hatice, Shiism in Baghdad in the period of Buyids, Master's Thesis, Çorum, 2016

In our Master's Thesis in which the process of Shiism spent together with Buyids' period in Baghdad was evaluated. The period started with the domination of Buyids known with tendency of Shia, their tolerance shown towards Imamiyya Shiite sect members in Baghdad, their support given to the Imami scholars and the changes appeared in Baghdad's sectarian map and its results were studied.

In the period started with the sovereignty of Buyids in Baghdad and ended with Seljuks' put an end to the domination of Buyids, social and cultural mobility of Shiite members of Imamiyya and its results was studied in our thesis.

To make our subject matter more clear we handled our study in three stages. First prior knowledge about Baghdad, Imamiyya and Buyids then the period of Buyids which was the main topic in our thesis were given, and then we concentrated on the evolutionary process of Imamiyya sect limited with Buyids period and Baghdad.

Together with Buyids' entrance to Baghdad, Imami scholars gave support to Imamiyya members of the Shiite in all areas and had them appeared in social life more than the past and had the Imamiyya belief powerful with the works which they wrote. But these experiences caused the increase of Sunni masses' reactions against Imamiyya, increasingly continued and also caused tension and bloody conflicts in Baghdad. Because of these sect wars, Baghdad wore down both in economic and cultural field and lost its rich fame at the end of the tenth century.

Key Words: Baghdad, Buyids, Shia, Imamiyya, sect, Abbasi

TEŞEKKÜR

Çalıőmam sürecinde öncelikle bana okumayı ve öğrenmeyi sevdiren, bugünlere gelmemde büyük emeği olan anne ve babama, her aőamasında yardımını ve anlayıőını esirgemeyen sevgili eőim Güven GEÇKİN'e, zamanından çaldığım biricik kızım Hilal'e, yönlendirmeleriyle ufkumu ačan hocam Prof. Dr. Mehmet AZİMLİ'ye ve tezim süresince emek ve desteğini hiç esirgemeyen danıőman hocam Prof. Dr. Cemil HAKYEMEZ'e teőekkürü bir borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
TEŞEKKÜR.....	iii
KISALTMALAR	v
ÖNSÖZ	vi
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM	
1.ŞİİLİĞİN TEŞEKKÜL SÜRECİ	3
1.1.Erken Dönemde Şiilik	3
1.2.Şiiliğin Kurumsallaşma Aşaması	13
İKİNCİ BÖLÜM	
2. BÜVEYHİLERİN ORTAYA ÇIKIŞI VE BAĞDAD’I ELE GEÇİRİŞİ.....	21
2.1.Bağdad’ın Kuruluşu.....	21
2.2.Büveyhiler	27
2.3.Büveyhilerin Mezhep Anlayışları.....	36
2.4. Bağdad’da Mezhep Hareketleri	41
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
3. BAĞDAD’DA ŞİİLİK	48
3.1. Büveyhiler Döneminde Bağdad’da Şiilik.....	48
3.2. Bağdad’da Şiî Âlimler ve Siyasi İlişkileri	60
3.3.Şiî Düşüncenin Gelişim Seyri	68
3.4. Bağdad’da Şiî-Sünni İlişkileri	74
SONUÇ	84
KAYNAKÇA.....	86

KISALTMALAR

Kısaltma Açıklama

Age	: Adı Geçen Eser
Agm	:Adı Geçen Makale
b.	:bin(ibn)
C.	: Cilt
DİA	:Diyanet İslam Ansiklopedisi
Hız.	:Hazreti
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
Haz.	: Hazırlayan
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfalar
vd.	: ve diğerleri
Yay.	: Yayınlar

ÖNSÖZ

Büveyhiler aslen Deylem bölgesinde ortaya çıkarak 334/945-447/1055 yılları arasında Bağdad'da yönetimi ele geçirmiş, Şîî temayülleri ile bilinen bir hanedanlıktır. Bağdad'da Abbasi iktidarının zayıflaması sonucu halifelerin siyasi güçleri kalmamış, Büveyhîemirleri bu süreçte Bağdad'da Abbasi hilafetini nüfuzları altına almışlar ve yönetimde esas söz sahibi olmayı başarmışlardır.

Büveyhiler Bağdad'a hâkim olmaları ile birlikte başlattıkları Aşure matemi ve Gadir Hum Bayramı gibi pek çok uygulama ile Şîîleri desteklemişler, İmamiyye mensuplarının duygu ve inançlarını rahatlıkla dile getirebilmelerini sağladıkları gibi İmami âlimlere yaptıkları maddi yardımlarla da İmami kelamının olgunlaşması için gerekli ortamı hazırlamışlardır. Bu süreçte İmami âlimler Şîî kelamını Ahbarilik olarak bilinen haber kaynaklı ekolden akılcı esasların işin içine daha çok dâhil olduğu Usulilik ekolüne taşımışlardır.

Ancak Büveyhilerle başlayan bu süreç Bağdad'da mezhepsel dinamikleri derinden etkilemiş, öncesinde de var olan Şîî-Sünni gerginliğini daha da tırmandırmıştır. Yaşanılan bu süreçte şehir halkı kendi inanç ve uygulamalarını muhalif inançlar üzerinden tekrar biçimlendirmişlerdir. Temelini rakip gruba muhalefetin oluşturduğu sosyal hareketlilik Büveyhilerin son dönemlerine doğru giderek artarak Bağdad'ı mezhep savaşlarının eksik olmadığı bir coğrafyaya çevirmiştir.

GİRİŞ

Abbasi halifesi Mansur'un Bağdad'ı başkent yapması, İslam tarihinde köklü değişimlerin yaşandığı bir dönemdir kuşkusuz. Zira Bağdad, kuruluşundan itibaren devam eden yıllarda gerek siyasi açıdan gerekse kültürel açıdan İslam tarihinin şekillendiği önemli mekânlardan biri olmuştur. Belki de bu yüzden Arap coğrafyacısı Yakut el-Hamevi (1179/1229) Bağdad'ı 'âlemin anası ve memleketlerin melikesi' diye adlandırırken abartıyor sayılmaz.¹

Mezhepler Tarihi açısından da Bağdad birçok mezhebe ev sahipliği yapmış ve bu vesileyle mezheplerin tekâmüllerine pek çok açıdan katkıda bulunmuş bir şehirdir. Bu nedenle Mezhepler Tarihi ile ilgilenen her araştırmacı Bağdad sokaklarından geçmek zorundadır dersek sanırım yanılmış olmayız. Yüksek lisans konusu olarak seçtiğimiz Büveyhiler (945-1055) döneminde Bağdad'da Şîlik de, Bağdad'ın içinde bulunduğu siyasi, ilmi ve kültürel mirastan bir hayli etkilenmiştir.

Mezheplerin doğuşu ve gelişiminde, mensuplarının içinde bulunduğu dönemin siyasi ve içtimai olaylarının etkisi olduğu bilinmektedir. Bu nedenle gerek Bağdad'da yaşanan siyasi hareketlilik, gerekse kuruluşundan itibaren canlılığını devam ettiren ilmi birikimler, Şîî düşüncenin seyrinde oldukça etkili olmuştur. Bu nedenle Büveyhilerin Bağdad'a hâkim olmasıyla birlikte başlayan yaklaşık yüzyıllık süreçte, Bağdad'daki siyasi hareketlilik ve diğer mezhep mensuplarıyla olan ilişkilerin Şîîliğin seyrindeki etkisini irdelemek, gerek mezheplerin gelişimleri gerekse mezhepler arası etkileşimlerin daha doğru idrak edilebilmesi açısından faydalı olduğu kanaatindeyiz.

Tezimiz başlıca üç önemli konuyu kapsamaktadır. Bir yandan Büveyhilerin Abbasi tarihindeki siyasi etkileri diğer yandan Bağdad'ın sahip olduğu stratejik ve kültürel konum öte yandan ise İmamiliğin Abbasi dönemindeki seyri bir arada işlenmeye çalışılmıştır.

Üç bölümden oluşan çalışmamızın birinci bölümünde genelde Şîîliğin, özelde ise İmamiyye'nin teşekkülü üzerinde durulmuş, İmamî öğretilerin siyasi hâdiselerle bağlantılı olarak nasıl ortaya çıktıklarına değinilmiştir. İkinci bölümde ise Bağdad

¹Yakut el-Hamevi, *Mucem'ul Buldan*, Beyrut, s.456; Muhammed b. el-Muhtar eş-Şankıti, *Haçlı Savaşlarının etkisinde Şîî- Sünnî İlişkileri*, Çev. İdris Çakmak, İlimyurdu Yayınları, s.86

şehrinin fiziki, coğrafi ve kültürel özellikleri işlenmiş, Büveyhilerin Bağdad yönetimini ele geçirmeleri ve dönemin siyasi hadiseleri konu edinilmiştir.

Tezimizin esas içeriğini oluşturan son bölümde ise Büveyhilerin Bağdad'a hâkim oldukları süre zarfında Bağdad'da bulunan mezhep mensuplarının durumu, Büveyhilerin Şîî İmamîyye mensuplarına sağladıkları toleranslar, İmami âlimlerin Şîî kelamına olan katkıları ve İmamîyye mensuplarının sosyal hayatta sahip oldukları ayrıcalıklı uygulamalar nedeniyle Bağdad'da yaşayan Sünnî halkın tepkileri işlenmiştir.

Çalışmamız süresince İslam tarihi argümanları ile Mezhepler Tarihi kaynaklarının bir arada karşılıklı kullanılmasına gayret edilmiş, dönemlerin dini düşüncelerinin siyasi hâdiselerden bağımsız olamayacağı düşünülerek, yaşanan zaman dilimindeki siyasi konjunktür takip edilmeye çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1.ŞİİLİĞİN TEŞEKKÜL SÜRECİ

Mezhepler çeşitli siyasi ve toplumsal olayların tesiriyle din anlayışlarının farklılaşması neticesinde ortaya çıkan dini nitelikli oluşumlardır. Bu nedenle mezhepleri doğuran siyasi, sosyal ve iktisadi şartları analiz etmeden herhangi bir mezhep üzerine konuşmak sağlıklı bir yaklaşım değildir. İslam Mezhepler Tarihi çalışmalarında gözetilen hedef mezhebe ait görüşlerin ne zaman nerede ve hangi şartlarda ortaya çıktığını tarafsız bir şekilde ortaya koymaktır. Bundan ötürü çalışmamızın birinci bölümünde Şia'yı tarih sahnesine çıkaran içtimai ve siyasi şartlar ortaya konmaya çalışılacaktır.

1.1.Erken Dönemde Şiilik

Arapça 'Şia' kelimesinden türemiş olan Şiilik, sözlük anlamı itibariyle taraftar, yardımcı, fırka, bölük gibi pek çok anlama gelmektedir.² Bir mezhebe isim teşkil etmesi açısından Hz. Ali'yi Hz. Peygamberin ardından bizzat Allah tarafından belirlenmiş halife olarak kabul eden, daha sonraki halifelerinde Hz. Ali soyundan gelmesi gerektiğine inanan toplulukların müşterek adıdır.³ Yaklaşık bir milyonları bulan dünya Müslümanlarının % 10-15'ini Şiiler oluşturmaktadır. Şiilerin ise en yaygın bölümü 'İmamiyye'adıyla anılmakta, bu iki terim (Şia ve İmamiyye) zaman zaman birbirlerinin yerine kullanılabilir. Günümüzde İmamiyye denildiğinde Zeydiyye ve İsmailiyye dışında kalan, başta İran ve Irak olmak üzere İslam dünyasının hemen her yerinde bulunan Şiilerin ekseriyeti akla gelmektedir.⁴ Şiilik bu gün İran'ın da resmi mezhebi durumundadır.

İmamiyye'yi gerek Şia bünyesinde gerekse Şia dışındaki mezheplerden ayırt eden temel düşünce imamet fikridir. İmamilere göre Allah din ve dünya işlerinde

²Bkz. İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, Beyrut ts. , C. 8, s. 188

³Kummi/Nevbahti, *Şii Fırkalar, Kitabul Makalat ve'l Fırak ve Fıraku'ş Şia*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2014, s.87; Ethem Ruhi Fırlı, *İmamiyye Şiası*, Ağaç Kitabevi Yayınları, İstanbul 2000, s.15

⁴ Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze Şiilik ve Kolları*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2011, s.180

kullarını yönlendirmeden insanlığın tercihine terk etmez. Nasıl ki peygamberlerle insanlığın dini ve dünyevi işlerini şekillendiriyorsa aynı durum peygamberden sonra da devam etmelidir. Bu nedenle İmamiler ‘imamet’in nübüvvet kadar önemli ve gerekli bir husus olduğunu savunarak imameti nübüvvetin devamı addederler. Bu nedenle onlara göre nasıl nübüvvet bir iman şartı ise imamet de öyle olmalıdır.⁵ Allah nasıl ki insanlığın hayrına olarak nübüvveti takdir etmişse aynı gerekçelerle imameti de takdir etmiştir. İmamet de nübüvvet gibi insanlık için hayati bir mesele olup ancak Allah’ın tasarrufu ile gerçekleşir. Bu konuda insanların tercihi söz konusu olamaz.⁶ İmamet prensibi tıpkı peygamberlik gibi Allah’ın kullarına bir lütfudur ve Allah onu ancak dilediği kişiye verir. İmamiyye’ye göre zamanının imamını bilmiyor olduğu halde ölen kimse de cahiliye ölümü üzere ölmüş olur.⁷

İmamet konusundaki bu yaklaşımları neticesinde İmamiler, Hz. Peygamber’den sonra Hz. Ali’nin bizzat Allah tarafından imam olarak seçilmiş olduğuna inanırlar. İmamilere göre bu seçilmişliği Hz. Peygamber daha hayatta iken sahabilerle paylaşmış, vefatının ardından onun tıpkı kendisi gibi dini ve dünyevi işlerin lideri olması gerektiğini çeşitli şekillerde dile getirmiştir.

İmamet konusundaki yaklaşımları, Şia’yı tarihi okuma hususunda da diğer topluluklardan ayrı kılar. İmamiyye Şiası’na göre Hz. Peygamberden sonra Müslümanlara Hz. Fatıma soyundan olan oniki imam gönderilmiş, her biri de bir önceki imam tarafından duyurularak halka bildirilmiştir. Bu imamlardan sonuncusu onbirinci imam Hasan el-Askeri’nin oğlu Muhammed b. Hasan el-Mehdi’dir. Son imam ‘Mehdi-i Muntazar’dır yani ölmemiştir, Allah’ın takdir ettiği bir zamana kadar ‘Gaybet’te kalacak, fakat bir gün dönüp adil düzenini kuracaktır.⁸

İmamiyye’nin yukarıdaki görüşlerinin genel camiadan farklı bir bünyede teşekkülünün ne zaman gerçekleştiği ise, Mezhepler Tarihinde çeşitli şekillerde cevap bulmuş bir sorudur. Nitekim bu soruya Şîilerin ve diğer mezhep mensuplarının cevabı oldukça farklı şekillerde olabilmektedir. Şîi iddialarında Şia’nın, tabii olarak bizzat Hz. Peygamber döneminde oluşmuş olduğu söylenirken, diğer görüşlerce Hz. Peygamber’in

⁵Ayetullah el- Hâc, Seyyid İbrahim el- Müsevî ez-Zincânî en- Necefi, ‘Ana Hatlarıyla İmâmiyye Akidesi’,Çev. Murat Serdar, *Bilimname*, 2005/2, S. 8, ss.133-143,s.139

⁶Hasan Onat, “Şîiliğin Doğuşu Meselesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*,1997, C. 36, S. 1, s.82

⁷Kummi/Nevbahti, *Şîi Fırkalar*, s.89; Öz, *Başlangıçtan Günümüze Şîilik ve Kolları*, s.226

⁸Bkz. Cemil Hakyemez, *Şia’da Gaybet İnanıcı ve Gaib On İkinci İmam*, İSAM, İstanbul 2009, s.174

vefatından, hicri birinci asrın son çeyreğine varıncaya dek çeşitli zaman dilimlerine değin pek çok iddia ortaya konmuştur. Tezimizin odak noktası Büveyhiler dönemi Şiîliği olduğundan ötürü biz birinci bölümde Şiîliğin, özelde İmamiyye'nin Büveyhiler dönemine dek geçirdiği tarihi çizgiyi kısaca hatırlatmak istiyoruz.

Şüphesiz Mezhepler Tarihi ilmi açısından bir mezhebin tarih sahnesine çıkışının tesbitini keskin çizgilerle saptayabilmek oldukça güçtür. Öyle ki neredeyse hemen her mezhep varlığının başlangıcını Hz. Peygamber dönemindek götürmektedir. Dolayısıyla her mezhebin tarih okuması farklılaşmakta, birbirine tamamen aykırı iddialar gündeme gelebilmektedir. Hasan Onat'ın ifadesiyle elimizde mevcut bulunan tarih kitaplarına dayanarak, birbirine tamamen zıt tarihi hadiseler inşa etmek dahi mümkün iken⁹ konuyu aydınlatacak argümanların mezhep mensuplarının nakillerinden ziyade objektif tarihi delillerden elde edilmeye çalışılması en sağlıklı yol olarak görünmektedir. Ancak takdir edilmelidir ki tarihi nakillerde objektifliği sağlayabilmek oldukça güç hatta neredeyse imkânsızdır. Bundan dolayı bu nakillerin fikir-hadise irtibatı açısından tekrar süzgeçten geçirilmesi ve fikirlerin sosyal tarihi hadiselerle olan irtibatlarının incelenmesi gerekir. Ancak bu şekilde daha tutarlı verealliteye ulaşmak açısından daha ikna edici sonuçlar elde edilecektir.¹⁰ Bu nedenle ilmi objektifliği sağlamak açısından, Bağdad'da Şiîliğin seyrine değinmeden evvel Şiîlik hakkında gerek Şiîlerin gerekse Şiî olmayan düşünürlerin görüşlerini kısaca ifade etmek gerekir.

Şia'nın doğuşu hakkındaki Şiî iddiaların Şiîliği daha Hz. Peygamber hayatta iken ya da onun vefatından hemen sonraya kadar götördüklerini görürüz. Eserleri günümüze ulaşmış ilk Şiî yazarlardan Nevbahti ve Kummi'ye göre Hz. Peygamber daha hayatta iken, Hz. Ali taraftarlarını, "Şiatü Ali" diye isimlendiriyordu.¹¹ Şiîlere göre Hz. Peygamber daha hayatta iken Hz. Ali'yi Gadir Hum denilen Mekke ile Medine'nin arasındaki bir mevkiye kendisinden sonraki imam olarak açıklamış, 'ben kimin mevlası isem Ali de onun mevlasıdır' buyurarak, Hz. Ali'nin imametini ilan etmiştir.¹² Şiîlere göre Maide suresi 3. ayeti de "...Bu gün size dininizi tamamladım; size olan nimetimi

⁹Hasan Onat, "Şiîliğin Doğuşu Meselesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 36, s.96

¹⁰ Fikir hadise irtibatı için bkz. Hasan Onat, *Emeviler Dönemi Şiî Hareketleri ve Günümüz Şiîliği*, Ankara 1993, s. 1; Hasan Onat vd. , "İslam Mezhepleri Tarihi'ne Giriş", *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, ed. Hasan Onat, Sönmez Kutlu, Grafiker Yayınları, Ankara 2012, ss. 21-35.

¹¹Kummi/Nevbahti, *Şiî Fırkalar*, s.87; Onat vd. , "Şiîliğin Doğuşu ve İlk Şiî Fikirler", *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, s. 165

¹²Kummi/Nevbahti, *Şiî Fırkalar*, s.89; Onat, "Şiîliğin Doğuşu ve İlk Şiî Fikirler" , s. 166

tamamladım ve size din olarak İslam'ı beğendim..."bu ilan sonrasında nazil olmuştur, zira Şiîlere göre dinin tamamlanmasını sağlayan esas, Ali'nin imametidir.¹³

Şiîlerin Hz. Ali'nin imametini dayanak olarak kullandıkları argümanlardan bir diğeri de Kırtas olayıdır. Rivayete göre Hz. Peygamber ölümüne çok yakın kendisine bir kalem ve kâğıt getirilmesini istemiş, kendisinden sonra ümmetinin ayrılığa düşmemesi için bir nevi vasiyette bulunmayı arzu etmiştir. Hz. Peygamber'in bu isteği Hz. Ömer'in muhalefeti nedeniyle gerçekleşmemiş, böylece Şiîlere göre Hz. Ali'nin imametini dair net bir dayanak yok edilmiştir.¹⁴

Şiîlerin iddialarını ispata yönelik kullandıkları bazı ayet ve hadisler de vardır. Maide suresi 3/55/67. ayetler, Enfal suresi 75. ayet, Nur suresi 55.ayet ve Ahzab Suresi 33. Ayet ile 'Sakaleyn' ve 'Sefine' hadisi olarak bilinen meşhur hadisler bunlardandır.¹⁵

Şiîlerin Hz.Peygamber'den sonra Hz. Ali'nin belirlenmiş hilafeti iddialarından ötürü ilk üç halife dönemini değerlendirmeleri de farklılaşmaktadır. Şiîlere göre ilk üç halife Hz. Ali'nin hakkını gasp etmiş ve bile bile onun halife olmasına mani olmuştur.

Şia'nın bir mezhep olarak ortaya çıkışına dair Şiî olmayan araştırmacıların kanaatleri de farklılaşmaktadır. Bu iddiaları gündeme gelişleri açısından, üç zaman diliminde toplayacak olursak, bunlardan ilki Şia'nın Hz.Osman döneminde ortaya çıktığı fikri olur. İddia sahiplerine göre Şia ilk olarak Hz.Osman'ın öldürülmesine neden olan fitne hareketlerinin zuhurunda halkın Muaviye ve Hz.Ali taraftarı olarak ayrılması sonucu ortaya çıkmıştır.¹⁶

Şia'nın tarih sahnesine çıkışı ile alakalı diğeri bir iddia ise, Şiîliğin Hz.Ali döneminde ortaya çıktığı görüşüdür. Bu iddianın sahiplerine göre Hz. Ali, Cemal savaşında Hz.Osman'ın kanını talep ederek kendisiyle mücadeleye girişen Hz. Aişe, Hz. Talha ve Hz. Zübeyr'e karşı savaşırken kendisini destekleyen taraftar kitlesinden

¹³Kummi/Nevbahti, *age*, s.87; Şehristani, *el Milet ven Nihal*, Çev. Mustafa Öz, Litera Yayınları, İstanbul 2011 s.135; Hasan Onat, "Şiîliğin Doğuşu Meselesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 36, S. 1, s.84

¹⁴ El-Buhari,1979;1/36,el Müslim, Ts. III /1259;et- Taberi, Ts. III/192-193;Onat,'Şiîliğin Doğuşu ve İlk Şiî Fikirler', *Mezhepler Tarihi El Kitabı*, s.165; Fığlalı, *İmamiyye Şiastı*, s. 25

¹⁵Bkz. Abdullah Ünalın, *Ehli Sünnet ve Şia'nın İmamette Dayandığı Hadisler*,(Doktora Tezi), TC. Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Şanlıurfa, 1998, ss. 87-140.

¹⁶ Muhammed Ebu Zehra, *İslamda Siyasi, Fıkhi, İtikadi Mezhepler Tarihi*, Çev. Sıbgatullah Kaya, Anka Yayıncılık, s. 43

‘benim şiam’ diye söz etmiştir. İddia sahiplerine göre bu nakil Şiîliğin daha Hz. Ali döneminde ıstılahtaki bir nitelik kazandığını göstermektedir.¹⁷

Konuya dair diğer bir yaklaşımsa Şiîliğin Kerbela olayı sonrası ortaya çıktığı düşüncesidir. Nitekim Ethem Ruhi Fığlalı’ya göre Şiîlik ilk olarak Hz. Hüseyin’in Kerbela’da şehit edilişinden sonraki süreçte, siyasi bir temayül olarak kamuoyu oluşturmak için ortaya çıkmıştır.¹⁸

Mezhepler Tarihi araştırmacılarının ekseriyeti, Şiîliğin tarih sahnesine çıkışı ile alakalı olarak, esas ehemmiyet arz eden konunun, Şia’yı diğer mezheplerden farklı kılan nass ve tayin fikrinin ortaya çıktığı, imamet felsefesinin oluşturulduğu ve kabullenildiği dönem olduğu hususunda hemfikirdirler.

İfade edilmelidir ki Şiîliğin tarih sahnesine çıkışı ile alakalı iddiaların uzun tahlili bizim tezimizin sınırlarını bir hayli aşacak bir mevzudur. Bu nedenle bu iddiaların ayrıntılı tahlilinden ziyade Şiîliğin erken dönemde yani hicri birinci asırda ki tekâmülüne kısaca göz atarak, Şiîliğin ana çekirdeğini oluşturan nass ve tayin fikrinin nasıl ve ne zaman ortaya çıktığına, mezhebin itikadi görüşlerinin gelişiminin nasıl gerçekleştiğine değinmek ve bunun neticesinde tezimizin esası olan Büveyhiler dönemindeki tarihi seyre kadar olan süreci kısaca değerlendirmek istiyoruz.

Şiîlerce Hz. Ali’nin daha peygamber hayatta iken halife olarak atanmış olduğuna inanıldığını belirtmiştik. Şiî iddiaların temelinde de bu kurgu bulunmaktadır. Nitekim yukarıda bahsi geçen Gadir Hum, Kırtas ve bu konuda delil teşkil ettiği iddia edilen ayet ve hadisler bu iddiayı desteklemek için Şiîlercehalen kullanılmaktadır. Oysaki bu iddialar, gerek tarihsel gerçeklik gerekse Kuran’ın ve Sünnet’in ruhuna uygun düşüp düşmediği noktasından hareketle irdelendiğinde Şiî iddiaların zayıf ve tutarsız kaldığı görülmektedir.¹⁹

Şiîlere göre ilk üç halifenin halifelikleri de Hz. Ali’nin hakkını gasp ettiklerinden dolayı batıldır. Ne var ki gerek Hz. Ebu Bekir, gerekse Hz. Ömer devrinde Şiîliğin varlığına dair bir argüman bulmak çok zordur. Hz. Ali bu iki halifenin de danışma meclisinde olmuş, hatta kızını Hz. Ömer ile nikâhlamıştır.²⁰ Hz. Osman’ın Hz. Ömer’in atadığı şuraca halife seçilmesi üzerine de ona biat etmiştir. Kendinden önceki

¹⁷ Onat, “Şiîliğin Doğuşu ve İlk Şiî Fikirler”, *Mezhepler Tarihi El Kitabı*, s. 164

¹⁸ Fığlalı, *İmamîyye Şiası*, s.117

¹⁹ Ayrıntılı Bilgi İçin Bkz. Hasan Onat, “Şiîliğin Doğuşu Meselesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 36 S. 1, ss.79-117; Fığlalı, *İmamîyye Şiası*, Ağaç Kitabevi Yayınları, İstanbul 2000

²⁰ İbn Esir, *el Kamil fit Tarih Tercümesi*, Çev. Abdülkerim Özyayın, Bahar Yayınları, İstanbul, C. 3, s.5

bu üç halife döneminde de Hz. Ali'nin, hilafetin nass ve tayinle kendi hakkı olduğu doğrultusunda herhangi bir problem çıkarmadığı bilinmektedir.²¹ Her ne kadar Hulefai Raşidin döneminde Hz. Ali'nin çevresinde onu destekleyen bir sahabe gurubunun varlığı bilinse de bunların bir mezhep bünyesinde henüz teşkilatlanmadığı görülmektedir.²² Ancak Hz. Osman döneminde halifenin birtakım uygulamaları ve olumsuz icraatlarından dolayı Hz. Ali, Hz. Osman'a zaman zaman muhalif olmuş ve kendi etrafında Hz. Osman'a muhalif olan bir grup toplanmıştır. Bu muhalif gurubu Şia'nın tarih sahnesine çıkmaya başladığının ilk göstergesi kabul edenler de olmuştur.²³

Hz. Osman'ın şehit edilmesi sonucunda kendisine teklif edilen halifelik işini Hz. Ali'nin üstlenmesi esnasında da bir nass ve tayinden söz edilmediği bilinmektedir.²⁴ Hz. Ali hilafeti döneminde Müslümanların çoğunun beyatını almış olmasına rağmen, birliği sağlamaya muvaffak olamamış, Muaviye'nin Hz. Osman'ın kanını talep adı altında başlattığı isyan sonucunda önce Hz. Aişe, Hz. Talha ve Hz. Zübeyr ile Cemel, ardından da Muaviye ile Sıffin savaşını yapmak zorunda kalmıştır. Hiç kuşkusuz bu savaşlar tüm Müslümanları yaralayan hazin hadiseler olmuşlardır. Ne var ki bu savaşlarda itikadi bir durumdan ziyade siyasi gayelerin ağırlıkta olduğu görülmekte iken Sıffin savaşı sonrasında vuku bulan Hakem olayı ile ilk itikadi ayrışmalar yaşanarak, Hariciler olarak adlandırılan mezhep gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. Ancak Hakem olayı dikkatle incelendiğinde nass ve tayin fikrinin henüz Hz. Ali'yi destekleyenlerin düşünce dünyasında mevcut olmadığı görülecektir.

Hz. Ali'nin vefatından sonra onun saflarında yer alan Müslümanlardan bir kısmı Hz. Hasan'a beyat etmişlerdir. Hz. Hasan halife olarak beyat almış olmasına rağmen, Muaviye ile ilk savaşında taraftarlarının kendini yalnız bırakması sonucu onunla anlaşmaya gitmiş, hilafet iddiasından vazgeçerek Medine'de sakin bir hayatı tercih etmiştir.²⁵

Hz. Hasan'ın Muaviye'ye hilafeti tesliminden hoşnut olmayan Hz. Hüseyin ise Hz. Hasan'ın vefatının ardından aldığı davet ve yardım vadeden mektuplar neticesinde

²¹ Onat, "İmamiyye Şiası", *Mezhepler Tarihi El Kitabı*, s.188

²² Mehmer Azimli, *Hz. Ali Neslinin İsyancıları*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2013, s.12

²³ Azimli, *age*, s. 14; Onat, "Şiiliğin Doğuşu Meselesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 36, S. 1, s. 96

²⁴ Onat, *agm*, s.106

²⁵ Philip Khuri Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, Çev. Salih Tuğ, M. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2011, s.269; Ethem Ruhi Fırlıklı, "Hasan", *DİA*, C. 16, 1997,s.283

Kufe'ye geçerek hilafet için savaşmayı arzu etmiştir. Ne var ki bu tercih Kerbela'da çok tatsız bir şekilde sonuçlanmıştır. Hz. Hüseyin, davet aldığı Kufe'ye gitmek üzere yanında aile fertlerinin de olduğu az sayıda bir toplulukla yola çıkmış ancak Kufe yolu üzerinde Kerbela denen mevkide Yezid'in askerleri tarafından ailesiyle birlikte hunharca şehit edilmiştir. Zamanını ve günümüz Müslümanlarını derinden yaralayan bu olay Emevi siyasetine var olan tepkiyi daha da artırmış, neticede Hz. Hüseyin'in intikamını almak gayesi ile birleşen tepkiler yavaş yavaş fiili direnişlere dönüşmeye başlamıştır.²⁶

Kerbela'da yaşanan bu dram sonrasında, Hz. Hüseyin'e verdikleri sözü tutmadıklarından ötürü vicdanen rahatsızlık duyan bir kısım Müslümanlar, yaşananlar sonucu Emevilere karşı bir isyan hareketi başlatmışlardır. Tevvabun hareketi olarak isimlendirilen çoğunluğunu bedevilerin oluşturduğu bu isyan da Ubeydullah b. Ziyad kumandasındaki Emevi ordusuna bastırılmıştır.²⁷ Hz. Hüseyin'in kanını talep ederek yola çıkan bu insanlar daha sonrasında Şia mensuplarının ilk ve samimi mensupları olarak addedileceklerdir.²⁸

Tevvabun hareketinin ardından Emevilere tepkinin Hz. Hüseyin'in intikamı ile birleştiği bir başka isyan da Muhtar es-Sakafi isyanıdır. Hz. Ali'nin Hz. Fatıma'dan olmayan oğlu Muhammed b. el-Hanefiyye adına hareket ettiğini söyleyen Muhtar, ordusuyla Emevi ordusunu mağlup etmiş, hatta Ubeydullah b.Ziyad'ı öldürerek Kerbelanın intikamını almayı başarmıştır. Ne var ki Emevi ordusunu mağlup etmeyi başarsa da bu sırada Hicaz da emirliğini ilan eden Abdullah b. Zübeyr'in gönderdiği kardeşi Musab b. Zübeyr ile giriştiği mücadeleyi kaybetmiştir.

İsyanı başarıya ulaşmasa da Muhtar'ın ortaya attığı görüşler Şiîliğin teşekkülü açısından oldukça önemlidir. Zira Muhtar, İbn Hanefiyye için Mehdi sıfatını kullanmış, Recat, Gaybet ve Beda gibi daha sonrasında Şiî inanç sistemi içinde çokca yer alacak kavramlar bu dönemde gündeme gelmiştir. Muhtar'ın ortaya attığı bu görüşler Keysaniyye adıyla anılan bir grubun da oluşmasında önemli yer tutar.²⁹ Keysaniler, Muhammed b. el-Hanefiyye'nin ölmediğini Radva dağında gizlendiğini iddia etmiştir.

²⁶ Ethem Ruhi Fırlalı, "Hüseyin", *DİA*, C.18,1998, s.520

²⁷ Ethem Ruhi Fırlalı, *İmamiyye Şiası*, Ağaç Kitabevi, İstanbul, 2000,s.135

²⁸ Mehmet Azimli, *Hz. Ali Neslinin İsyamları*, s.21

²⁹ Şehristani, *el Milel ve'n Nihal*, s.136; Ebul Hasan el- Eşari, *Makalatü'l İslamiyyun ve İhtilafu'l – Musallin, İlk Dönem İslam Mezhepleri*, Çev. Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın, Kabcacı Yayınları, İstanbul 2005, s.49; Fırlalı, *İmamiyye Şiası*, s.145

Bu isyanda Şiîliğin teşekkülü açısından ilginç olan bir diğer husus Muhtar'ın Ehl-i Beyt adına hareket ettiğini söylemesine rağmen Muhammed b. el-Hanefiyye Kufe'ye gelmek istediğinde iktidarı teslim etmeme eğiliminde olmasıdır. Neticede bu dönemde Şiî düşünceler yavaş yavaş şekillense de henüz İmamiyye'nin çekirdeğini oluşturacak olan 'vâsi' fikrinin kurgulanmadığı görülmektedir.³⁰

Hız. Hüseyin'in Kerbela'dan sağ kurtulabilen Hız. Fatıma'dan olan tek erkek çocuğu Ali b. Hüseyin ise yukarıda bahsi geçen isyanların hiç birine karışmamış aksine Medine'de münzevi bir hayatı tercih etmiştir. Bu da Şiîliliğin temel öğelerinden olan nass ve tayin fikrinin, hilafetin Ali'nin Fatıma'dan olan soyuna ait olduğu şeklindeki görüşlerin henüz dönemin yaşayanlarının gündeminde olmadığı bir göstergesidir.³¹

Muhtar'ın ölümünün ardından Şiî hareketliliğin fiili isyanlardan çok fikri düzeyde ilerlediği görülür. Zira Muhtar'ın isyanından sonra Emeviler'in son dönemine değin, yaklaşık yarım asır boyunca fiili bir isyan gerçekleşmemiştir. Bu zaman zarfında daha çok halk arasında Muhammed b. el-Hanefiyye'nin (ö.80 /700?) mehdiliğine dair görüşler işlenmiştir.³²

Emevilerin son döneminde ise Şiî temayüllü isyanlar yeniden başlayarak Emevi devletinin çöküşünü hazırlamıştır. Bu isyanlardan ilki Beyan b. Seman ile el-Muğire b. Said ortaklığı ile gerçekleşen isyandır. Beyan b. Seman, Muhammed b. el-Hanefiyye'nin oğlu Ebu Haşim'in imametini ileri sürerek onun elçisi olduğunu iddia ettiyse de, bu isyan Irak valisi Halid tarafından bastırılmıştır. Emevilerin son dönemlerinde gerçekleşen bir diğer isyan da Ebu Mansur el-İclî tarafından gerçekleştirilir. Ebu Mansur da Hız. Hüseyin soyu için çalıştığını iddia etmiş, Muhammed Bakır'ın vasisi olduğunu ileri sürmüştür.³³ Mansur'un iddiaları Kufe valisi Yusuf b. Ömer es-Sakafi tarafından idam edilmesiyle son bulmuştur.³⁴

Şiîliğin teşekkülü hususunda değinilmesi gereken bir diğer isyan da, yine Emevilerin son döneminde gerçekleşen Hız. Peygamberin torunlarından Zeyd b. Ali tarafından gerçekleştirilmiştir. İmamiyye'nin dördüncü imamı Zeynel Abidin'in oğlu

³⁰Ebul Hasan el- Eşari, *Makalatü'l İslamiyyun ve İhtilafu'l –Musallin*, s.49;Fığlalı, *İmamiyye Şiası*, s.153

³¹Hasan Onat, "İmamiyye Şiası", *Mezhepler Tarihi El Kitabı*, s. 195

³² Ebul Hasan el- Eşari, *Makalatü'l İslamiyyun ve İhtilafu'l –Musallin*, s.51; Kummi/ Nevbahti, *Şiî Fırkalar*, s.100

³³ Fığlalı, *İmamiyye Şiası*, s.159

³⁴Watt, W. Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Sarkaç Yayınları, Ankara,2010, 4.Baskı, s. 69

olan Zeyd, Kufe’de kendisine beyat eden yaklaşık onbeş bin kişi ile Kufe valisine karşı bir mücadeleye girişmiş, ne var ki vali Ömer es- Sakafi’nin Zeyd’in taraftarlarını kendisine karşı şüpheye düşürerek terk etmelerini sağlaması sonucu isyan başarısız olmuştur. Her ne kadar amacına ulaşmasa da bu isyan Şiîliğin teşekkülünde önemli bir kırılma noktası olmuştur. Zira Zeyd’in Müslümanların genel ekseriyetine uyararak Hz. Ali daha layık olsa da, Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer’in hilafetini meşru kabul ediyor oluşu daha sonrasında Şia içinde Zeydiyye ismiyle anılacak bir oluşuma kaynaklık edecektir.³⁵

Öyle görünüyor ki, hicri birinci asrın son çeyreğinden önce ne teşekkülü tamamlanmış bir Şiîlikten ne de oturmuş Şiî fikirlerden söz etmek mümkün görünmektedir. Hicri birinci asrın sonlarına gelindiğinde ise ilk Şiî farklılaşmanın sembolik isminin Muhammed b. el-Hanefiyye olması, Şiîlik doğrultusunda bir takım gelişmelerin özellikle halifeliğin Hz. Ali soyuna tahsisi meselesinin gündem oluşturduğunu gösterse de bu durum Muhammed b.el-Hanefiyye’nin Hz. Ali’nin Fatıma’dan olan soyunun değil Haşim oğullarının temsilcisi olarak görüldüğünü de akla getirmektedir.³⁶ Hz. Hüseyin’in soyuna hasredilmiş bir karizmaya inanç ise tedricen gerçekleşecektir. Zira uzun seneler Muhammed b.el-Hanefiyye ve oğlu Ebu Haşim diğer Ehl-i Beyt’e nazaran daha çok ilgi çekmiştir. Ölmediği iddia edilen gaib imam olarak adı geçen ilk kişi de Hanefiyye olmuştur. Bu nevi mülhazalar Emeviler devrindeki olayların İmamiyye’nin iddia ettiği üzere bir imamet anlayışını şüpheli duruma sokmaktadır. Nitekim İmamilere göre Hz. Hüseyin soyundan biri, Kerbela’dan sonra daima imam olarak tanınmış, kendinden sonra da imam olarak tayin edilecek kişi belirlenmiştir.³⁷

Sonuç olarak Emevilere muhaliflikle birleşen ilk Şiî temayüllü isyan hareketleri neticede Emevilerin yıkılma sürecini de hazırlamış, Ali oğullarına yapılan zulümler, Emevilerin, toplumun menfaatine olup olmadığına bakmaksızın sadece kendilerinin menfaatlerini düşünmeleri de eklenince devletin yıkılış sürecini hızlandırmıştır. Neticede Abbasilerden Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas başlangıçta Ehl-i Beyt adına giriştiğini iddia ettiği, ‘er rıza min âl-i Muhammed’ sloganı ile Abbasi devletini kuracak olan isyanın fitilini ateşlemiş, sonuçta Emevi dönemi başarısız Şiî isyanlarının

³⁵Mehmet Ümit, *Zeydiyye- Mutezile Etkileşimi*, TDV Yayınları, İstanbul 2010, s. 37

³⁶ Hasan Onat, “İmamiyye Şiası”, *Mezhepler Tarihi El Kitabı*, s.185

³⁷ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s.75

meyvesini Abbasiler toplamıştır. Bu süreçte Abbasiler halktaki Ehl-i Beyt sevgisini kullanarak Emevi saltanatına son vermişlerdir.³⁸ Ancak daha sonra ki süreçte Abbas oğulları Ali oğullarını dışlayarak hareketin liderliğini ele geçirmişlerdir. Bu süreç göstermiştir ki Abbas oğullarının Ehli Beyt adına çıktıkları bu dava aslında bir iktidar mücadelesinden ibarettir. Azimli'nin ifadesiyle, Ali nesli ve Şîî temayüllü kesimler, Abbasi devrimi bitince Abbasilerin kendilerine Emevilerden daha az düşman olmadıklarını anlamışlar,³⁹ bu kez de Abbas oğullarının en güçlü muhalefeti olarak tarihte yer almışlardır.

³⁸ Azimli, *Hz. Ali Neslinin İsyancıları*, s. 27

³⁹ Azimli, *Age*, s. 28

1.2.Şiîliğin Kurumsallaşma Aşaması

Abbasilerin iktidara gelmeleriyle beraber dışlanmaları ve kendilerine ait gördükleri iktidardan bir kez daha vazgeçmek zorunda bırakılmaları, şüphesiz Ali oğullarında büyük bir hayal kırıklığına yol açtı. Abbasilerin hilafet hakkını sahiplenmelerinden sonra Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin soyu tarafından temsil edilen Ali oğullarından Hasan oğulları ve Zeydi aile iktidara karşı silahlı bir mücadeleyi benimsemişken aynı süreçte Hüseyin oğulları pasif bir siyasi tavır içinde olmuşlardır.⁴⁰ Abbasi döneminde Hüseyin oğullarının liderliğini üstlenecek olan Ali Zeynel Abidin (ö. 95/713), Muhammed Bakır (ö.114/733) ve Cafer es-Sadık'ın (ö.148/765) sergiledikleri tavır bu siyaseti gözler önüne sermektedir.

Emevilerin son döneminden başlayarak Abbasîlerin ilk dönemlerine değin Ali oğulları artık yalnızca Hz.Fatıma'dan olma soyu ön plana çıkardılar.⁴¹ İlk bölümde değinildiği üzere daha öncesinde gerek Muhammed b. el-Hanefiyye gerekse Ebu Haşim gibi Ali neslinden olmakla birlikte Fatıma soyundan olmayan isimler ön planda olmuşlardı. Ancak daha sonraki süreçte Hz. Fatıma soyundan gelenler, Zeydîler ve Hz. Hasan'ın soyundan gelenlerden de ayrılarak İmamiyye'nin ilk nüvelerini teşkil edecek olan Ali oğulları cephesini oluşturdular.⁴²

Abbasîlerin ilk dönemlerinde Ali oğulları arasında Hz. Hüseyin soyundan birinin imam olarak halef ve vasi tayin edilmesi oldukça umumi bir hal aldı. Ancak bu tayin İmamiyye'nin iddia ettiği gibi nasslarla olmaktan ziyade Ehl-i Beyt'i temsil edecek bir lider şeklinde var oldu. Dahası çoğu zaman halkın Ehl-i Beyt'e olan samimi duyguları iktidar hevesi güden bazı guruplarca kullanılıyordu.⁴³

İlk bölümde zikredildiği üzere İmamiyye'nin ilk dört imamından yalnızca Hz. Hüseyin fiili bir direniş içine girmişti, aynı şekilde beşinci imam olarak adı geçen Muhammed Bakır ile altıncı imam Cafer es-Sadık da aynı siyasi tavrı sürdürerek herhangi bir isyana kalkışmamışlardır. Özellikle Cafer es- Sadık, ilmi birikimi ile halk nazarında önemli bir mevki elde etmiş, İmamilerce Şiî fikhını tedvin eden imam olarak

⁴⁰ Metin Bozan, *İmamiyye'nin İmamet Nazariyesinin Teşekkül Süreci*, İSAM, İstanbul 2009,s.61

⁴¹ Bozan, *Age*, s.61

⁴² Hakyemez, *Şia'da Gaybet İnanıcı ve Gaib On İkinci İmam*, s.178

⁴³ Fığlalı, *İmamiyye Şiası*, s. 167

görülmüştür.⁴⁴ Her iki imamın kendi dönemlerinde devam ettirdikleri ilmi faaliyetler zamanlarında halk arasında Hüseyin oğullarına olan alakayı yükseltmiştir.⁴⁵ Cafer es-Sadık dönemi özellikle fikri ve siyasi hareketliliğin yoğun olduğu bir dönemdir. Hasan oğullarının ve Zeydîlerin iktidara muhalif davranışlarının aksine Cafer es-Sadık (148/765) iktidarla ters düşmemeye özen göstererek Abbasi iktidarının güvenini kazanmış bu da Cafer es-Sadık şahsında Hüseyin oğullarına olan ilginin artmasında etkili olmuştur. Cafer es-Sadık Medine'deki medresesinde öğrenci yetiştirmekle uğraşmış, henüz onun sağlığında dahi birçok öğrencisi çeşitli bölgelere dağılarak kendi öğretilerine müntesipler toplamışlardır.⁴⁶ Cafer es-Sadık'ın yetiştirdiği bu öğrenciler arasında daha sonrasında İmamiyye'nin öncüleri olarak kabul edilecek önemli kelimciler de bulunmaktadır.⁴⁷ Her ne kadar Cafer es-Sadık'la her konuda fikir birliği içinde olmamış olsalar da bu isimler İmamiyye Şiası'nın nüvesini oluşturacak olan nass ve tayin fikrinin teşekkülünü sağlamışlar, imamet konusu başta olmak üzere bugünkü İmamiyye'nin benimsediği pek çok görüş hakkında fikirler öne sürmüşlerdir.⁴⁸

Dönemlerinin Mu'tezili âlimleriyle de ilişki içinde olup onlardan etkilenen bu kelimciler arasında Ali b. İsmail b. Mîsem et-Temmâr (ö. 179/795), Hişam b. el-Hakem (ö.198/814), Zürrare b. A'yûn (ö.150/767), Ebu Ca'fer Muhammed b. Nu'man el-Ahvel, Muhammed b. Halil es-Sükkâk, Yunus b. Abdurrahman (ö.208/823), Ebu İsa el-Verrâk (247/861), İbnü'r-Ravendî (245/859) ve Fazl b. Şazân (ö.260/873) gibi isimler vardır.⁴⁹ Bu âlimler İmamiyye Şiası'nın oluşum sürecinde önemli bir yere sahip olan ilk kelam âlimleridir. Nitekim daha sonrasında Bağdad'da Nevbahtilerle başlayacak olan bir diğer âlim sınıfı ilklerin bıraktığı yerden İmami öğretiyi alarak işleyecekler daha sonrasında da tezimizde odak noktası olan Büveyhî dönemindeki (945-1055) İmami âlimler Bağdad'da bu öğretiyi geliştirip daha tutarlı hale gelmesinde etkili olacaklardır.

Cafer es-Sadık ilmi faaliyetlerinden ötürü dönemindeki saygınlığı ile şüphesiz İmamiler içinde önemli bir yer elde etmiştir. Onun ölümünden sonra ortaya çıkan pek çok fırka olmuştur. Cafer es-Sadık'ın ölmediğini onun mehdi olduğunu düşünenler

⁴⁴ Siddık Korkmaz, "Erken Dönem Şiası Nasıl Mezhebe Dönüştü", *İstem*, 2011, s.303

⁴⁵ Bozan, *İmamiyye'nin İmamet Nazariyesinin Teşekkül Süreci*, s.64

⁴⁶ Bozan *Age*, s.68

⁴⁷ Bozan, *Age*, s 70

⁴⁸ Hakyemez, *Şia'da Gaybet İnanıcı ve Gaib On İkinci İmam*, s.178

⁴⁹ Bozan, *age*, s.71; Hakyemez, *age*, s. 178

(Navusiyye), ölümünden sonra imametin oğlu İsmail'e geçtiğini, İsmail'in ise vefatını inkâr ederek onun mehdi olduğunu iddia edenler (Halis İsmailiyye) olduğu gibi, İsmail'in vefatını kabul edip ondan sonra da oğlu Muhammed'in imam olduğunu kabul edenler (Mübarekiyye) olmuştur.⁵⁰ Ancak İmamiyye'nin öncüleri olarak adlandırılan ağırlıklı bir sınıf ise Cafer es-Sadık'tan sonra Musa el-Kâzım'ın imametini savunmuş ve ilmi çalışmalarıyla bu görüşü temellendirmeye gayret etmişlerdir.⁵¹

Abbasilerin dört halifesi, Mansur, Mehdi, Hadi ve Harun Reşid'in hilafet dönemlerinde yaşamış olan Musa el-Kâzım'ın dönemi (ö.183/799), imamet tartışmalarının yoğun yaşandığı bir dönem olmuştur. Babasının vefatından sonra siyasete karışmamış olsa da Musa el-Kâzım Abbasi halifelerinin her daim gözetiminde olmuş, nitekim Mehdi onu Medine'den Bağdad'a getirerek hapsetmiştir. Musa el-Kâzım, Harun Reşid döneminde Bağdad'da hapiste iken vefat etmiştir.⁵² Böylelikle İmamiyye için Bağdad tarihi ilk olarak acı bir kayba şahit olsa da Musa el-Kâzım döneminde Bağdad'da İmamiyye'nin kelami görüşlerinin ilk nüveleri işlenmeye başlamıştır.

İmamiyye'nin teşekkülü açısından Musa el-Kâzım (183/799) dönemi diğerlerine nazaran hususi bir öneme sahiptir. Zira bu dönem İmamiyye'nin daha sonrasında benimseyeceği pek çok kelami anlayışın tartışmaya açılarak işlendiği bir dönem olmuştur. Musa el-Kâzım dönemindeki imamet tartışmalarının kilit ismi ise kuşkusuz Hişam b. Hakem'dir. Daha öncesinde Cafer'i Sadık'ın öğrencisi olan Hişam b. Hakem (198/814) uzun bir süre Kufe'de kaldıktan sonra Bağdad'a geçmiş ticari hayatına orada devam etmiş, dönemin ünlü veziri Yahya b. Halid el-Bermeki ile iyi münasebetler kurup, onun tartışma meclislerine katılmıştır.⁵³ İlk olarak onun imametin nass ve tayinle olduğunu iddia ettiği bu konuda kitaplar kaleme aldığı söylenmektedir.⁵⁴ Hişam b. Hakem'in gerek felsefe gerekse kelamla ilgilenerek, imamet, tevhid, kader, cebr, sahabinin durumu vb. konularda pek çok eser verdiği görülmektedir.⁵⁵ Bütün

⁵⁰Eşari, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, s.57; Kummi/Nevbahti, *Şîî Fırkalar*, s.197; Muzaffer Tan, "İsmailik", *İslam Mezhepler Tarihi El Kitabı*, s.245; Öz, *Başlangıçtan Günümüze Şîilik ve Kolları*, s. 181

⁵¹Bozan, *İmamiyye'nin İmamet Nazariyesinin Teşekkül Süreci*, s. 102

⁵²İbn Esir, *el Kamil fit Tarih Tercümesi*, C.6, s. 150; İbn Kesir, *el Bidaye ve'n- Nihaye*, *Büyük İslam Tarihi*, Çev. Mehmet Keskin, İstanbul, C.10, s.309

⁵³ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s.221; Bozan, *İmamiyye'nin İmamet Nazariyesinin Teşekkül Süreci*, s.72

⁵⁴ Hasan Onat, "İmamiyye Şiası", *Mezhepler Tarihi El Kitabı*, s.197

⁵⁵ Bozan, *İmamiyye'nin İmamet Nazariyesinin Teşekkül Süreci*, s.74

bunlardan dolayı onun İmami kelimini rayına oturtan kişi olduğu söylenmektedir. Bu çalışmalarından ötürü o, halife Mehdi (158-168/775-785) döneminde Bağdad'dan Kufe'ye kaçmak zorunda kalmıştır.⁵⁶ Gerek Hişam b. Hakem gerekse dönemin diğer İmamiyye'nin öncüleri kabul edilen diğer kelim âlimlerinin ilmi faaliyetleri ile Musa el-Kâzım döneminde yani hicri ikinci asrın ikinci yarısında başladığı söylenebilecek olan nass ve tayin meselesinin en geç III. Asrın ortalarına kadar imamiler tarafından benimsenmiş olduğu görünmektedir.

Musa el-Kâzım'dan sonra da mensuplarının yine çeşitli gruplara ayrıldığı görülür. İmametini oğlu Ali er-Rızâ'ya devredildiğine inananlar (Kat'iyye) olduğu gibi Musa el-Kâzım'ın ölmediğine onun mehdi olduğuna inananlar (Vâkıfa) ve onun ölüp ölmediği hakkında bir bilgi sahibi olmadıkları için sessizce beklemede kalan üçüncü bir grup olmuştur.⁵⁷ İmamiyye'nin öncüleri adıyla anılan kesim ise çoğunlukla Kat'iyye içinde yer alacaklar, bu dönemde Kât'iyye'ye mensup âlimler çeşitli delillerden hareketle Ali er-Rızâ'nın imametini ispata yöneleceklerdir. İmamiyye kurgusuna göre ise Musa el-Kâzım ölümünden önce oğlu Ali er-Rızâ'yı (ö.203/819) imam olarak tayin etmiştir.

İmamiyye'nin sekizinci imamı olan Ali er- Rızâ'nın imameti dönemi, Şiîler için ilgi çekici tarihi gelişmelere sahne olmuştur. Zira Abbasi halifesi Memun (198-218/813-833), Medine'de olan Ali er-Rıza'dan Merv'e gelmesini istemiş ve onu kendinden sonraki veliaht olarak atamıştır.⁵⁸ Böylelikle Şiîler için hilafet yolu ilk defa bu kadar yakınlaşmıştır. Ne var ki Memun'un Abbas oğullarından olmayan Ali er-Rıza'yı veliaht tayin etmesi Bağdad'da tepki toplamış, başkentte Memun'u halifelikten azlederek amcası İbrahim b. Mehdi'ye biat edenler olmuştur. Bunun üzerine Memun yanına Ali er- Rızâ'yı da alarak ordusu ile Bağdad'a hareket etmiş, ancak bu yolculukta Ali er-Rızâ (bir kısım rivayetlere göre zehirlenerek) vefat etmiştir.⁵⁹ Böylelikle Şiîler kısa bir süreliğine de olsa Bağdad'da rahat hareket edebildikleri bir ortama kavuşmuş olsalar da, onlar için Bağdad tarihi tekrar kaldığı yerden akmaya devam etmiş, halifelik yolunda bir kez daha hayal kırıklığına uğramışlardır.

⁵⁶ Mehmet Ali Büyükkara, *İmamet Mücadelesi ve Haşimoğulları*, Rağbet Yayınları, İstanbul 1999, s.42

⁵⁷ Kummi/ Nevbahti, *Şiî Firkalar*, s.221;Öz, *Başlangıçtan Günümüze Şiîlik ve Kolları*, s.181

⁵⁸İbn Kesir, *el Bidaye ve'n Nihaye*, C.10, s. 417; Celaleddin Suyuti, *Halifeler Tarihi*, Çev. Onur Özatağ, Ötüken Yayınları, İstanbul 2004, s.316; Öz, *age*, s.198

⁵⁹ Fığlalı, *İmamiyye Şiası*, s.175; Ahmet Saim Kılavuz , “Ali Er Rıza”, *DİA*,1998,C. 2, ss.436-438, s.437

İmamiyye'nin Ali er-Rızâ'dan sonra dokuzuncu imamı olan Muhammed Tâki (ö. 220/835) ise babası vefat ettiğinde 6-7 yaşlarında idi, hayatını Medine'de geçirdi ve ilimle meşgul olmaya devam etti. Memun'un onu kızı Ümmül Fazl ile evlendirerek Ehl-i Beyt'ten bir soyun halifelige taşınması arzusuna rağmen, onun döneminde de Ali oğulları için bu gerçekleşemedi. Öte yandan Muhammed Tâki'nin henüz ilim tahsil edemeyecek kadar genç yaşta olması İmamiyye Şiası'nda yeni bir krizin doğmasına neden oldu. Bu süreçte İmamiyye'nin öncüleri olarak addedilen kelamcılar bu krize farklı yaklaşımlarla çözüm bulmaya çalıştılar. Bu süreçte imamın bilgi kaynakları meselesi de bu kelamcılarca tartışılarak, imamın bilgi kaynaklarından birinin de gayb âleminden aldıkları bilgi olduğu ileri sürülmeye başlandı.⁶⁰

Onuncu imam Ali en-Nâki (ö.254/868) ise Medine'de yetişmesine rağmen çok sayıda insanın kendinden ders alıyor olması zamanın halifesi Mütevekkil'i (ö.847-861) tedirgin etmiş olmalıdır ki, Mütevekkil'in emriyle Samarra'ya getirilen Nâki hayatının sonuna değin, yaklaşık yirmi iki yıl burada kalmıştır. Mütevekkil bu dönemde Ali oğulları taraftarlarına karşı acımasız bir politika takip ederek, insanların Ali evlatlarıyla iyi ilişkiler kurmalarını yasaklayarak onları halktan uzak tutmuş, Hz. Hüseyin'in kabrini talan ederek insanların Hz. Hüseyin'in kabrini ziyaret etmelerini dahi yasaklamıştır. Mütevekkil'in bu uygulamaları neticesinde Ali oğulları memleketlerinden ayrılmak zorunda kalmış, maddi açıdan zor zamanlar yaşamışlar ve giderek yoksullaşmışlardır.⁶¹ Mütevekkil'in bu neviden uygulamaları İmami düşüncenin teşekkülünü kısmen de olsa sekteye uğratmış, dolayısıyla İmamiyye'nin öncüleri olarak addedilen âlimlerin çalışmaları bu dönemde ilerleme kaydedememiştir.⁶²

Muhammed Tâki (ö.220/835) ve Ali en-Nâki (ö.254/868) dönemlerinde İmami felsefede fazla bir değişkenlik olmamıştır. Bu süreç içinde İmamiler çoğunlukla Cafer es-Sâdık ve Musa el-Kâzım'a dayandırdıkları rivayetlerle imamet konusunda taraftarlarını ikna yollu, imametın gerekliliği üzerine çeşitli çalışmalarda bulunmuşlardır.⁶³

Böylelikle Musa el-Kâzım döneminde oluşmaya başlayan imamet nazariyesinin Hasan el-Askeri'nin vefatına dek ana unsurlarıyla yavaş yavaş tamamlandığını

⁶⁰ Metin Bozan, "İmamiyye Şiası'nda Peygamberlik ve İmamet Anlayışının Mukayesesi", *Dini Araştırmalar*, Eylül-Aralık 2006, C. 9, s. 102

⁶¹ Ahmet Saim Kılavuz, "Ali el Hadi", *DİA*, C.2, 1989, s.395

⁶² Hakyemez, *Şia'da Gaybet İnanç ve Gaib On İkinci İmam*, s. 180

⁶³ Hakyemez, *Age*, s. 180

söyleyebiliriz. Ancak esas halini alması söz konusu imamın ardından yaklaşık bir asırlık süre zarfında gerçekleşecektir. Zira imam sayısının oniki ile dondurulması ve mehdilik gibi iddialar bu süre zarfında oluşacaktır.⁶⁴

Ali en-Nâki'den sonra İmamiyye'nin onbirinci imamı olan Hasan el-Askeri (ö.260/874) Kât'iyeye mensuplarının önderi durumuna gelir. Onbirinci imam Hasan el-Askerî'nin 28 yaşında ölümünden sonra Kât'iyeye, ölümünü kabul etmeyenler, imametini kardeşine geçtiğini kabul edenler, ölümünü kabul edip onun nesline intikal ettiğini ileri sürenler gibi birbirinden farklı görüşler ileri sürenpek çok gruba ayrılmıştır.⁶⁵Bu gruplar içinde zamanla en çok güçlenen ise Hasan el-Askeri'nin bir çocuk bırakarak vefat ettiği ancak bu çocuğu çeşitli nedenlerle gizli tuttuğu görüşünü benimseyenler olmuştur. Bu görüşün tabanda destek bulmasını sağlayanlar ise Hasan el-Askeri'den sonra bu fırkanın naibliğini üstlenen dört vekildir. Bu dört vekil Hasan el-Askeri'nin vefatından sonra şaşkınlık içinde olan Kât'iyeye mensuplarının dağılmamasını sağlayarak, ileriki süreçte gaybet fikrinin yerleşmesinde etkili olmuşlardır. Bu kişiler, Ebu Amr Osman b. Saîd el-Umerî (260-267/874-880), oğlu Ebu Ca'fer Muhammed b. Osman b. Saîd el-Umerî (305/917-918) (ki kendisi X. yüzyılda Halifenin Samarra'yı boşaltması sonucu imamın yöneticiliğini Bağdad'a taşıdı⁶⁶), Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Ruh en-Nevbahtî (ö.326/939) ve Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed es-Semurrî (ö.328/940)'dir. Bu dört sefirin Bağdad'da yaşıyor oluşu, dönemlerinde Bağdad'ın İmamilerce merkez edinildiğinin de bir göstergesidir. Sefirlerin Bağdad'da sahip oldukları itibar onların sefirliğe seçilmesinde de ayrıca etkili olmuştur.⁶⁷

Böylelikle ileride imam sayısını on ikide donduracak olan İmamiler için (260/874-328/940) yılları arasında yeni bir dönem, 'kısa gaybet' dönemi başlamıştır. Bu dönemde sefirler imamlarla görüştiklerini iddia ederek yayınladıkları tevkilerle bölünmelerin önüne geçmeye çalışmışlardır. Başlangıçta imamın gaib olduğu, öldürülme korkusuyla gizlendiği ancak her an ortaya çıkabileceği ve imametinin onun soyu ile devam edeceği görüşü hâkimken, son imamın gaybetinin bir insan yaşamından

⁶⁴ Hasan Onat, 'İmamiyye Şiası', *Mezhepler Tarihi El Kitabı*, s.196

⁶⁵ Kummi/ Nevbahtî, *Şiî Fırkalar*, ss. 79-94, Ahmet İshak Demir, "İsna 'Aşeriyye'de İmamın Otoritesi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, S. 3, s.111,

⁶⁶ Said Amir Arjomad, "The Crisis of the Imamate and the Institution of Occultation in Twelver Shi'ism: A Sociohistorical Perspective", Çev. Ali Avcu, "İmamiyye Şiasında İmamet Krizi ve Gaybet", *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010, C.14, S.2, ss: 535-568, s. 554; Mustafa Öz, *age*, s.205

⁶⁷ Hakyemez, *Şia'da Gaybet İnancı ve Gaib On İkinci İmam*, s.105

çok daha uzun olacak şekilde sürmesi akla başka soru işaretleri getirmeye başlamış, bunun üzerine onun kaim mehdî, son ve on ikinci imam olduğu görüşü de İmami nazariyeye eklenmiştir.⁶⁸ Bu görüşün yaygınlaşmasında Bağdad'da bulunan, bir yandan Mu'tezile ile yakın ilişkiler içinde iken öte yandan Abbasi hilafetiyle de iyi ilişkiler içinde bulunan kelim âlimleri oldukça etkili olmuştur. İbn Memluk el-İsbahanî, Hasan b. Musa en-Nevbahtî (ö.310/922), Ebu Sehl İsmail b. Ali en-Nevbahtî (ö.311/923) ve İbn Kıbbe er-Razî'nin (ö.319/931) içlerinde bulunduğu, Hakyemez'in ifadesiyle İmamiyye'nin ikinci nesil âlimleri diyebileceğimiz bu âlimler, İmamet görüşünü nübüvvetle ilişkilendirerek İmamiyye inanç esaslarının da temelini atmış oldular.⁶⁹

Kısa gaybet süresince Şîlik oldukça geniş bir coğrafyaya yayıldı. Mukaddesi'nin aktardığına göre bu süre zarfında Gurgan, Taberistan, Ahvaz, Fars, Taberiyye, Nablus ve Amman'ın bulunduğu Şam'da ve Mısır'ın İskenderiyye bölgelerinde Şîiler yaşamaktaydılar.⁷⁰

Bağdad'a gelindiğinde de durum farksız değildi. Yine Mukaddesi'nin verdiği bilgiye göre bu dönemde Bağdad şehir nüfusunun büyük çoğunluğunu Şîiler oluşturmaktaydı.⁷¹ Bu döneme değin Şîilerin merkezi olma üstünlüğünü elde etmiş olan Kûfe bu rolünü gelişen ilmi kültürel atmosferiyle birlikte Bağdad'a devretmeye başladı. Bu dönemde Kûfe de bulunan Şîi kelim mektebi Bağdad'a taşınarak Şîiliğin seyrinde daha ziyade etkili olan mekân Bağdad olmaya başlayacaktı.⁷²

Özellikle ikinci sefir olduğu iddia edilen Ebu Ca'fer Muhammed b. Osman b. Saîd el-Umerî'nin (305/917-918) Samarra'dan Bağdad'a gelmesi, bu şehrin Şîi düşünce üzerindeki seyrinde oldukça etkili oldu. Bu dönemden itibaren, uzun gaybet süreciyle birlikte Bağdad'da Şîi düşünce, Büveyhilerin de sürece dâhil olmasıyla gerek kelami gerekse fihri alanda ilerlemeye devam edecekti. Böylelikle Şîi düşüncenin seyrindeki önemli duraklardan biri de Kum ve Kûfe'den sonra Bağdad olmaya başlayacaktı.⁷³

Bu dönemde Bağdad'da Şîi düşüncenin yetiştirmiş olduğu kelim âlimlerinin gayretiyle sistemli bir hale gelen İmami ekol, daha sonrasında, son sefirin ölümünden

⁶⁸Bozan, *İmamiyye'nin İmamet Nazariyesinin Teşekkül Süreci*, s.246

⁶⁹Hakyemez, *Şia'da Gaybet İnanç ve Gaib On İkinci İmam*, s. 181

⁷⁰Muhammed b. Ahmed el -Mukaddesi, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't Takasim)*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s.372, 433, 455, 191, 223

⁷¹Mukaddesi, *Age*, s.120

⁷²Hasan Şaneci, "Gaybet-i Suğra Asrında Şia; Süreklilik ve Değişim", *Misbah* 2015, S.11, s.259

⁷³Şaneci, *Agm*, s.254

önce bir vekil atamakla emredilmediğini söylemesiyle kısa gaybet dönemini tamamlayarak ‘uzun gaybet’sürecine geçmiş oldu.⁷⁴ Böylelikle artık nass ve tayinle atanmış, mâsum on iki imamın olduğu, bunlardan sonuncusunun kâim olduğu ve döndüğünde yeryüzünü adaletle dolduracağı görüşü de İmamilerce benimsendi.

Görüldüğü üzere Bağdad uzun gaybet süreciyle birlikte Şîî inanç ve akidesinin tekâmülünü tamamladığı önemli bir pozisyona kavuşmaktadır. Tam da Şîî İmamilerin, onikinci imamının büyük gaybete girdiğine inandıkları bir dönemde, lidersiz, otorite boşluğunun yaşanması gibi bir tehlike ile karşı karşıya kalılabilecekken, Büveyhiler Bağdad’da Şîîliğin seyri içinde, belki de tam olmaları gerektiği anda Şîî düşüncenin gelişimine müdahil olmuşlardır.

⁷⁴ Hakyemez, *Şia’da Gaybet İnancı ve Gaib On İkinci İmam*, s.115

İKİNCİ BÖLÜM

2. BÜVEYHİLERİN ORTAYA ÇIKIŞI VE BAĞDAD'I ELE GEÇİRİŞİ

Bilindiği üzere Şîliğin erken dönem seyrinde etkili olduğu mekân daha ziyade Kûfe civarı idi. Emeviler döneminde siyasi iktidara muhalif Ali oğulları tercihen Kûfe'ye yerleşiyordu. Emevi iktidarının yıkılması ile Abbasiler ise içinde buldukları siyasi atmosferin gereği olarak yeni mekânlar arayışı içinde oldular. Tezimizin bu bölümünde bu arayışın neticesinde kurulacak olan Bağdad'ın Şîliğin seyrindeki yeri konu edilecektir.

2.1.Bağdad'ın Kuruluşu

Abbasilerin başkenti ve İslâm Medeniyetinin en önemli şehirlerinden biri olan Bağdad, Abbasilerin ikinci halifesi Ebû Câfer el-Mansûr tarafından 145/762 yılında kurulmuştur.⁷⁵ Mansur'u yeni bir başkent kurma fikrine iten pek çok sebep olduğu söylenebilir. Kadir Kan'ın Bağdad konulu doktora tezinde bu sebeplerden şöyle bahseder:

“Her şeyden önce İslam ülkelerinde, hatta daha genel olarak bütün doğu toplumlarında idareyi ele geçiren hanedanın kendine yeni bir başşehir seçmesi gelenek halini almıştır. Hâkimiyeti ele geçiren her unsur adeta kendi hâkimiyetini perçinleyecek yeni bir merkez edinerek, gücün ve iktidarın kendi elinde olduğunu ilan etmek istemektedir. İslâm tarihinde Hz. Peygamber'in hicretiyle Yesrib Şehri'nin Medine adını alması, Hz. Ali'nin Kûfe'yi, Muaviye'nin Şam'ı başkent seçmesi bu durumun akla gelen ilk örneklerindedir. Yeni başşehir seçiminin, çok sayıda faydasından söz edilebilir. Payitaht değişikliği idarede yeni bir dönemin başladığını ifade etmenin yanında, eski idarenin nüfuzundan kurtulmayı ve önceki döneme ait yerleşmiş bürokrasinin de devre dışı kalmasını sağlıyordu.

⁷⁵İbn Esir, *el Kamil fit Tarih Tercümesi*, C.5, s.452

Ayrıca önceki hanedan taraftarı olan halkın yoğun olarak yaşadığı eski başşehirden uzaklaşarak, yeni idarenin daha rahat çalışması ve kendini güvende hissetmesi amaçlanıyordu. Önceki hanedan mensuplarının isyan ederek, idare merkezini ele geçirmelerine ve kargaşa çıkarmalarına da engel olunuyordu. Bunun yanında hâkimiyeti eline geçiren her hanedan kendi medeniyet hayalini gerçekleştireceği şehirleri inşa ederek, kimliği ile özdeşleştiriyor ve bu şehirleri, medeniyet zenginliğini teşhir edecekleri bir vitrin olarak düşünüyordular⁷⁶.

Bağdad'ın inşasıyla da hemen hemen bütün bu avantajlar sağlanmış, Abbâsî Hanedanı'nın yeni bir başkent ve medeniyet merkezi kurma projesi, kurucularının beklentilerinin çok daha ötesinde büyük bir başarıya ulaşmış oluyordu.

Abbasilerin ilk dönemlerinde belirli bir başkentleri yoktu. Emevi iktidarına son vermeleri ile birlikte, birinci halife es-Seffâh, bir süre, Fırat Nehri üzerindeki eski İran şehri Hire'de ikamet etti. Daha sonra 134/752 yılında yine eski bir İran şehri olan ve Fırat'ın doğu tarafında yer alan Enbâr yakınlarına yerleşti. Ardından da Hâşimiyye Sarayı'nın inşasına başladı.⁷⁷

Seffah'ın ardından iktidarı devr alan Ebû Câfer el-Mansûr ise 136/754 yılında Seffah'ın hayatında tamamlanamamış olan Hâşimiyye sarayının inşasına devam etmek yerine Kûfe ve Hire arasında yer alan "II. Hâşimiyye" veya "Kûfe Hâşimiyyesi" diye adlandırılan yeni bir saray yapımına başlandı. Ancak kısa bir zaman sonrasında ikamet için seçilen bu yerin Abbasilere muhalif Ali oğullarına destek veren nüfusun yoğun olduğu Kûfe şehrine yakın olması nedeniyle başşehir olmak için uygun bir tercih olmadığı anlaşıldı. Zira Abbasiler her ne kadar Emeviler'i deviren süreçte Ali oğulları temayüllü kitlelerden destek almışlarsa da, yeni devletin tesisinden sonra, Şîilerin merkezi Kûfe'yi ya da yakınlığı sebebiyle onun tesirinde kalabilecek olan Basra'yı başkent olarak düşünmemişlerdir. Hakikaten Kûfe halkı bu süreçte her fırsatta Mansûr ve ordusuna karşı direnmekteydi. Mansûr'un Bağdad'ın inşasına başladığı süreç içinde Medine'de Muhammed b. Abdullah (Nefsü'z Zekiyye) ve Basra'da kardeşi İbrahim

⁷⁶ Kadir Kan, *Abbasilerin Birinci Asrında Bağdat*, (Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslam Tarihi Bilimi Dalı, Bursa, 2010, s.40

⁷⁷ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, s.396

Halifeye karşı ayaklanmış, Mansûr şehrin inşasına ara verip bu isyanlarla ilgilenmek zorunda kalmıştı.⁷⁸

Bütün bunlara ilâveten, patlak veren Ravendiyye isyanı, yerleştiği bölgenin halife ve ordusu için güvenli olmadığını göstermiş oluyordu. Ravendiyye, eski İran dinlerinden kalma aşırı fikirlere sahip, Mansûr'a ilahlık atfeden bir gruptu. Bu isyan bastırılmışsa da hâlâ civarda Ravendilerin kalıntıları bulunmaktaydı ve Mansûr onların, kendisine ve askerlerine zarar vermelerinden endişe ediyordu⁷⁹.

Abbasiler, idareyi ele geçirirken büyük oranda İranlıların desteğini almışlardır. Bundan ötürü idarî ve sosyal hayattaki İran tesiri, Abbasi tarihinde oldukça belirgindir. Güçlerini İranlılardan almaları sebebiyle Abbasiler, İranlılara yakın olma ve Arap nüfusunun ağırlıkta olduğu merkezlerden uzakta olma durumunda idiler. Bu sebeple başşehir olarak İran'a uzak olan Hicâz ve Emevî nüfuzunun hâkim olduğu Şam'ın seçilmesi de uygun görülmemiştir. Ayrıca Şam, Bizans sınırına yakın olduğu için ortaya çıkacak Bizans tehlikesi, Abbasiler için yıkıcı sonuçlar doğurabilirdi. Şam'da Arap nüfusunun ortasında bulunmaları sebebiyle bu tehlikeden emin olan Emevîler'e oranla Abbasiler, kuvvet kaynakları İran'la irtibatın kolay sağlanacağı bir coğrafya arayışında olmuşlardır. Bağdad'ın başkent olarak seçiminde oldukça tesiri olan bu siyasi gerekçeler, sonrasında Arap coğrafyasına doğu ülkelerinden birtakım fikirlerin girmesine yol açmıştır. Arapların idaresi altındaki İslam, İran tesiri altına girmeye başlamış, hilafet Arap şeyhlik sistemindeki halinden ziyade İran'a has idari yapıların ortaya çıktığı bir kuruma dönüşmüştür.⁸⁰ Hitti'nin deyişiyle, el-Mansûr İran gemini ağzına takan ilk halife olmuş, İran tesiri hayatın her alanında gözlenebilir bir hal almıştır.⁸¹

Mansûr, Bağdad'ı inşa ettirmeden evvel Fars asıllı müneccim ve Nevbahtiyye ailesinin dedesi olan Nevbaht'ın görüşlerine başvurmayı ihmal etmemiş, Bağdad'ın yerleşim planını, şeklini ve geleceğine dair bilgileri birlikte değerlendirmişler ve şehrin temelini birlikte atmışlardır.⁸² Nevbaht, Emevilerin son Abbasilerin de ilk zamanlarında

⁷⁸İbn Esir, *el Kamil Fit Tarih Tercümesi*, C. 5, s.409; Kan, *age*, s.43

⁷⁹İsmail Yiğit, "Bağdat'ın Kuruluşuyla İlgili Rivayetler Üzerinde Bir Değerlendirme", *Uluslararası İslam Medeniyetinde Bağdat Sempozyumu*, 2008, s.41; Mustafa Hizmetli, *Tarihte Şehir ve Pazar*, Araştırma Yayınları, Ankara 2012, s.32

⁸⁰ Mehmet Azimli, *Halifelik Tarihine Giriş*, Çizgi Kitabevi, Konya 2012, s.160

⁸¹ Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, s.401

⁸² Kummi/Nevbahti, *Şîr Fırkalar*, s.11; Hizmetli, *age*, s.43

yaşamış, Mansûr'a halife olacağı haberini verdiği Mansûr'un güvenini kazanmış ve Mansûr'la birlikte Bağdad'a ilk yerleşenler arasında olmuştur. Mansûr'un görüşlerine büyük kıymet verdiği Nevbaht ailesi İslamiyet'e geçmeleri ile birlikte Cafer-î Sadık'ın görüşlerini benimseyecek daha sonraki yıllarda da bu ailenin birçok üyesi Bağdad'da İmamiler için önemli mevkiler elde edeceklerdir.

Yeni bir başkent olarak pek çok öneme haiz olan Bağdad'ın şehir planı da emsallerine göre pek çok açıdan üstün bir biçimde planlanmıştı. Yaklaşık iki kilometre çapında bir daire olarak tasarlanan Bağdad pek çok surla örülmüştür. Bu şekliyle Bağdad adeta iç içe geçmiş sur duvarlarıyla örülü bir kaleyi andırmaktadır. Bağdad'ın bu fiziki yapısında eski İran kentlerinden esinlendiği anlaşılmaktadır. Dairevi bir surla çevrili kentin ayrıca dört kapısı bulunmaktaydı. Bunlar Horasan, Şam, Basra ve Kûfe kapılarıdır.⁸³

Bağdad'ın kuruluşunun ardından halkın iskânında da bir düzen işletilmiş, kabile ve ırk farklılığı gözetilerek, şehrin merkezine halife ve yakınları ile devlet görevlileri yerleştirilmiştir.⁸⁴ Daha ortada, ana sur duvarlarıyla merkezi çevreleyenler arasında, subaylar ve seçkin kişiler yerleştirilmişken, askerler ve tâcirler ise sur duvarlarının dışına yerleştirilmiştir. Kurulduğu süre zarfından itibaren çevre mevkilerden göç almaya başlayan Bağdad'ın nüfusu kuruluşundan kırk yıl sonra 2.000.000 nüfus ile ortaçağ kentleri içerisinde en kalabalık olanı haline gelmiştir.⁸⁵ Ancak 4/10. yüzyıla gelindiğinde Bağdad nüfusu giderek azalmaya başlamıştır. Öyle ki Mukaddesi bu azalmayı 'onun yakında Samarra'ya dönmesinden korkuyorum' diyerek ifade etmiştir.⁸⁶ Onuncu yüzyılın sonuna değin artık Bağdad'ın başkent olarak üstünlüğü Kahire'ye geçmiş, uzun süre devam eden yükselişi kesilmiş durumdaydı.⁸⁷

Kuruluşundan sonra Bağdad çarşı ve pazarları da siyasi güvenlik gerekçeleriyle Mansûr tarafından surların dışına Kerh adı verilen bölüme taşınmıştı. Bu siyasi gerekçelerden biri de Nefsüz Zekiyye isyanı esnasında pazar esnafının söz konusu

⁸³ Kan, *Abbasilerin Birinci Asrında Bağdad*, s.54

⁸⁴Yılmaz Can, *İslam Şehirlerinin h.I-III,(m.VII-IX) y.y. Fiziki Yapısı,(Doktora Tezi)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Medeniyeti ve Sosyal Bilimler Ana Bilim Dalı, Ankara, 1991, s.52

⁸⁵ Mustafa Demirci, "İslamda Şehir ve Şehrin Sosyal Dinamikleri", *İstem*, 2003 S. 2, s.132

⁸⁶Mukaddesi, *İslam Coğrafyası(Ahsenü't-Takasim)*,Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s.125

⁸⁷Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, İslam'ın Rönesansı*, Çev. Salih Şaban, İnsan Yayınları, Üçüncü Baskı,2014, s.17

isyanı desteklemiş olmasıdır. Zamanla Kerh'in dışında da bazı çarşılar kurulmuştu. Babü'ş-Şair, Babu'l-Muhavvel ve Babü't-Tâk el-Harrani ve Şam kapısı civarına da taşınan pazarlar oldu.

Bağdad'ın yerleşim planında zaman içinde dini temayüller de giderek etkili olmaya başlamıştır. İlerleyen zamanlarda Kerh ve Babü't-Tâk Şîliğinin merkezi olmuşken, Basra kapısı ve Babü'ş-Şair Sünniliğinin daha yaygın olduğu yerler olmuşlardır.⁸⁸ Basra kapısı civarında, Şiaya karşı tavır alan Haşimiler oturmakta idiler.⁸⁹ Özellikle onuncu yüzyıla gelindiğinde Bağdad mahalleleri, mezhebi aidiyetlerin kutuplaştığı mekânlara dönüşecek, bilhassa Kerh sokakları pek çok kez Şî- Sünni çatışmasına şahit olacaktır.

Mutasım dönemine (217-228/ 833-842) gelinceye dek gelişmesi artarak devam eden Bağdad, adı geçen halifenin Samarra şehrini inşa ettirmesiyle başkent olma özelliğini 60 yıllık bir süreliğine yitirdi. Mutasım'ın halefleri Vasık (228-233/ 842-847), Mütevekkil Alellah (233-246/ 847-861), Müstain Billâh (247-252/ 862-866), Mutez Billâh (252-256/866-869), Muhtedi Billâh (256-257/ 869-870), Mutemid Alallah (257-279/ 870-892) dönemlerinde Abbasilerin başkenti Samarra oldu. Bu süreç içerisinde özellikle Mutemid döneminde Bağdad'da fiyatlar oldukça artış göstererek yaşam koşulları zorlaştı.⁹⁰

Mutazıd (879-290/ 892-902) ile birlikte yeniden başkent olan Bağdad, Abbasilerin yıkılışına dek başkent olarak kalsa da Muktedir döneminde (296-320/ 908-932) Emirul Umeralık sisteminin devreye girmesi sonucu Abbasi hâkimiyetinin zayıflamasıyla ilk dönemlerdeki ihtişamını kaybetmeye başladı.

Büveyhiler dönemine (334-447/ 945-1055) değin siyasi hareketliliğinin duraksamadan devam ettiği Bağdad, siyasi açıdan yaşadığı çalkantılara rağmen ilmi ve kültürel açıdan her dönemde önemini korumaya devam etti. Mansur, Bağdad'ı kurduktan sonra, aklî ve tabîî ilimleri ilgilendiren Farsça, Yunanca, Hintçe pek çok eseri Arapça'ya tercüme ettirmiş ve bunun için her türlü imkân ve teşviki sağlayarak haleflerince de takip edilecek bir ilmî gelenek başlatmıştır.⁹¹ Mansur'un bu ilmi faaliyetleri daha sonrasında gelen halifeler tarafından da artırılarak devam etmiş,

⁸⁸ Hizmetli, *Tarihte Şehir ve Pazar*, s.172

⁸⁹ Mez, *age*, s.86

⁹⁰ Nahide Bozkurt, *Abbasiler*, İSAM,2013, s.92

⁹¹ Kadir Kan, *Abbasilerin Birinci Asrında Bağdat, (Doktora Tezi)*, s.231

Bağdad'ı düşünce tarihine yön veren bir şehir yapan tercüme faaliyetleri ile de pek çok eser Arapça'ya tercüme edilmiştir.

Abbasi tarihi, siyasi açıdan iniş çıkışlar yaşayacak olsa da, Bağdad uzunca bir müddet kültür ve medeniyette çağdaşı başkentlerin ilerisinde olabilmeyi başarmıştır. Özellikle Harun Reşid(169-193/ 786-809) zamanında 'emsali bulunmayan şehir' olarak addedilen Bağdad⁹², halefleri el-Emin(193-197/ 809-813) ve el-Memun(197-217/ 813-833) arasında meydana gelen ikili mücadelede harap hale gelse de bu mücadeleden galip çıkan Memun döneminde kurulan 'Beyt'ül Hikme' ile yine önemini devam ettirecektir. Bir eğitim merkezi ve kütüphane olarak hizmet veren Beyt'ül Hikme, İslam medeniyetinin gelişim seyrinde oldukça önemli kurumlardan biri olmuştur.

Bağdad'ın bir ilim ve kültür merkezi haline gelmesinden sonra burada gerek felsefe, matematik, tıp, astronomi, kimya, coğrafya, tarih, dil ve edebiyat gibi pozitif bilimler sahasında gerekse tefsir, hadis, fıkıh, kelim ve tasavvuf gibi İslami ilimler alanında yetişen çok sayıda âlim İslam ilim, kültür ve medeniyetinin gelişmesine katkıda buldukları gibi, Hint ve Yunan felsefesinin batıya geçmesine öncülük ederek Batı'da Rönesansınve günümüz modern biliminin temeli sayılan çok sayıda ilim dalının doğuşuna ve gelişimine de katkı sağlamıştır.⁹³

Bağdad'ın yakaladığı bu ilim ve kültür seviyesi bu havuzda beslenen mezheplerinde düşünce dünyalarına büyük katkılar yapmış, mezheplerin büyük simaları Bağdad'da yetişmiş ve bu ilmi paydan hisselerine düşeni alarak mezheplerinin görüşlerini kuvvetlendirme ve geliştirme yoluna gitmişlerdir. Şiîler ise bu ortamı mezhepleri adına en iyi şekilde değerlendirerek Bağdad'ın düşünce zenginliğinden belki de en fazla yararlanan mezhep olmuşlardır.

Kuruluş gerekçelerinden biri olarak Ali oğullarına karşı siyasi bir alternatif olarak gözüken Bağdad, imamlar döneminde Şiîliğin seyrinde önemli bir yer elde edememiş, hatta çoğu zaman Şiîler için inişli çıkışlı gergin bir siyasete sahip olmuş olsa da onuncu yüzyılda Şiîlerin kaderini belirleyecek bir şehre dönüşmüştür. Özellikle onikinci imamın gaybete gidişinin ardından, halkın idaresini üstlenecek olan İmami ulema, Bağdad'da Şiî itikadının zayıf yönlerini kuvvetlendirecek malzemeye kolaylıkla sahip olacaklardır.

⁹²Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, s.411

⁹³Mustafa Hizmetli, *Tarihte Şehir ve Pazar*, s.132

2.2.Büveyhîler

Bağdad'ın Büveyhî hâkimiyetine girdiği 4/10. asırda İslam coğrafyasının haritası siyasi parçalanmışlıklarla resmediliyordu. Zira İslam müntesipleri bir yandan Mağrib'de Emeviler, diğer yandan Kuzey Afrika'da Fatimiler ve Bağdad'da Büveyhîlerle birlikte üç ayrı koldan idare edilmekteydi. Abbasi hilafetinin giderek güç kaybetmesi bölünme sürecini hızlandırmış ve bu süreç, onuncu asrın yaklaşık ilk çeyreği geçtikten sonra tamamlanarak tüm Abbasi topraklarında mahalli devletler kurulmuştu.⁹⁴ Aynı dönemde başkent Bağdad'da dahi Abbasiler merkezi otoritelerini kaybetmiş, halifeler iktidar güçlerini vesayetler altında geçirmek zorunda kalmışlar ve çoğu zaman yalnızca dini bir lider olarak görülmekten öteye gidememişlerdir.

4/10. yüzyıl siyasi açıdan çizdiği bu parçalanmış görüntüyle beraber Mezhepler Tarihi açısından da farklı gelişmelere şahitlik ediyordu. Zira Şia mezhebi bu yüzyılda sınırlarını bir hayli genişleterek siyasi alanda ön plana çıkmayı başarmıştı. Öyle ki geniş bir coğrafyaya hâkim olan Fatimi devleti Şîî İsmailî öğretiyi takip ediyorken diğer tarafta Büveyhîler Şîî temayülleri ile Abbasi topraklarında güç kazanıyorlardı. Onuncu yüzyıl, bu mezhepsel görüntüsünden ötürü kimilerince bir 'Şîî Asrı' olarak tanımlanmaktaydı.⁹⁵

Malumdur ki Abbasi devleti tarihte büyük bir yer elde etmiş, uzun soluklu devletlerden biridir. Beşyüz yılı aşkın bir zaman diliminde hüküm süren Abbasiler, bu süreçte birbirinden bağımsız pek çok iktidar güçlerine de ev sahipliği yaptılar.⁹⁶ Hâkimiyet süresi içinde bizzat halifelerin iktidara hâkim olduğu dönemler olduğu kadar iktidar güçlerini vesayetlere terk etmek zorunda kaldıkları dönemler de olmuştur. Genel teamüle göre Abbasi tarihi kuruluşundan itibaren yıkıldığı zamana değin beş evrede incelenmiştir.⁹⁷ Bu dönemler İktidar dönemi (132-233/ 749-847), Türk nüfuzu altındaki dönem (233-334/ 847-945), Büveyhoğulları dönemi (334-447/ 945-1055), Selçuklular dönemi (1055-) ve yıkılma sürecine girdikleri son dönemdir.

⁹⁴Bkz. İbn Esir, *el Kamil fit Tarih Tercümesi*, C.8, ss.323-324; Halil İbrahim Bulut, *Şia'da Usuliliğin Doğuşu ve Şeyh Müfid*, Araştırma Yayınları, Ankara 2013, s. 16

⁹⁵ Marshall G. S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, Çev. Alp Eker ve Arkadaşları, İstanbul 1993, C. 2, s. 38; Ahmet Güner, "Büveyhîler Dönemi Çok Seslilik", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İzmir 1999, S.12, s.48

⁹⁶Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, 1998, C.1, s.31-48

⁹⁷Mehmet Emin Şen, "Abbâsîlerde Türk Nüfuzu Döneminin Çöküşü ve Türklerin Akıbeti" (232-447/945-1055)', *International Journal of Social Science*, Volume 5 Issue 6, P. 463-477, December 2012, s. 464,

Abbasilerin ilk yüzyılında (132-233/ 749-847) iktidar kudretli halifelerin elinde olmuş, bu dönemde Abbasiler, Endülüs hariç bütün İslam ülkelerine hâkim oldukları gibi siyasi ve kültürel alanda en parlak mertebeye ulaşmışlardır. Yine aynı dönemde Bağdad siyasi açıdan olduğu kadar, fikri ve kültürel alanda da zirveye tırmanmıştır.

Hilafetin siyasi yetkilerinin Türk komutanların idaresine geçtiği dönem boyunca (233-334/ 847-945) ise Abbasi devletinin yalnızca siyasi hâkimiyeti değil maliyesi de zayıflamış, hilafetin yetkileri Emirul umeralar tarafından kullanılmaya başlamıştı. Bu dönemin son emirul umerası olan İbn Şirzad göreve gelişiyle birlikte zaten bozulmakta olan Abbasi maliyesini iyiden iyiye zora sokacak bir adım atarak askerlerin maaşlarında ciddi bir artış gerçekleştirmiş bu da Abbasi hazinesini daha da zayıflatmıştır.⁹⁸İbn Şirzad'ın bir başka uygulaması daYenal Guşe'yi Vâsıt'a vali tayin etmek oldu.⁹⁹Bu tayinden sonraVali Yenal, Ahvaz'da bulunan Ahmet ibn Büveyh'i Vâsıt'a davet ederek onunla birlikte hareket etmeye başlamıştır ki bu konjonktür ileride Bağdad'da Büveyhî iktidarının oluşmasına katkı sağlayacaktır. Ahmed ibn Büveyh, bu davetten aldığı cesaretle önce Vâsıt'a ardından da Bağdad üzerine harekete geçmiştir. Bunun üzerine Bağdad'da halife ve Emir'ul-umera gizlenmiş, 334/945'te de Bağdad'a giren İbn Büveyh hiçbir muhalefetle karşılaşmaksızın şehre hâkim olmayı başarmıştır. Daha sonra İbn Büveyh, Halife Müstekfi'nin (332-334/ 944-946) huzuruna çıkıp ona beyat etmiş, Müstekfi de ona ihanet etmeyeceğine dair yemin ederek hilatler giydirmiş ve 'Muizzüddevl' lakabını vererek iktidarı ona teslim etmiştir.¹⁰⁰ Böylece Abbâsî döneminin ikinci devresi bitmiş, yeni bir dönem başlamıştır. Artık Abbâsî Halifeleri pratikte bir devlet başkanı olmaktan çıkmışlar ve yalnızca dini bir lider olarak kalmışlardır. Yaklaşık 110 yıl (945-1055) sürecek olan bu dönemde halifelerin isimleri haricinde bir etkinliklerikalmamıştır.

Büveyhiler döneminde yalnız dört halife işbaşına gelmiştir. Bu devrin halifeleri:1- Mutî Lillâh Ebû'l-Kasım Mufaddal (334-363/ 946-974), 2- Tâi Lillah Ebû'l-Fazl Abdülkerim (363-381/974-991), 3- Kâdir Billâh Ebû'l-Abbâs Ahmed (381-422/991-1031), 4- Kâim Ebû Ca'fer Abdullah (422-467/1031-1075)'tır.

⁹⁸İbnü'l-Esîr, *el Kamil fit Tarih Tercümesi*, C. 8, s.383; Ahmet Ağırakça, "Büveyhiler Döneminde Türk Komutan Sebüktekin", *Bellekten*, C.3, 1989, s.1; Mehmet Emin Şen, "Abbâsîlerde Türk Nüfuzu Döneminin Çöküşü ve Türklerin Akıbeti", *International Journal Of Social Science*, s.467

⁹⁹İbnü'l-Esîr, *el Kamil fit Tarih Tercümesi*, C.8, s.448

¹⁰⁰İbnü'l-Esîr, *Age*, C.8, s.384,

Hilafet merkezini ele geçiren Büveyhilerin ise, hâkimiyetleri esnasında yönetime on emirleri gelmiştir. Bu emirler ve onların iktidarda kaldığı yıllar şu şekilde gerçekleşmiştir: Muizzüddeve (Ebûl-Huseyn Ahmet) (334-356/945-967), İzzüddeve (Bahtiyar) (356-367/967-978), Adudüddeve (367-372/ 978-983), Samsamuddeve Ebû Kâlicar (372-376/983-986), Şerefüddeve (376-403/986-989), Bahaüddeve (Ebû Nasr Fîruz) (379-403/989-1012), Sultânuddeve (403-411/1012-1020), Müşerrefüddeve (411-416/1020-1025), Celâlû'ddeve(416-435/1025-1043), İmadüddeve (435-440/1043-1048) Melikürrahim (435-447/1048-1055) yılları arasında Büveyhî emirleri olmuşlardır.

Büveyhilerle birlikte şekillenecek olan Bağdad'daki Şiîliğe değinmeden evvel Büveyhilerin Bağdad'a hâkim olmadan önceki süreçlerine kısaca göz atmak gerekmektedir. Büveyhiler yaşadıkları bölgeyle aynı adı taşıyan Deylemli bir kabilenin üyeleridir. Kökenleri hakkında kesin bilgiler edinilememekle beraber aslen İranlı olmayan ancak zaman içerisinde İranlılaşan bir kavim olduğu düşünülmektedir.¹⁰¹

Deylemliler savaşçı kimlikleri ve yaşadıkları coğrafyanın sarp ve engebeli bir konuma sahip olması dolayısıyla uzun süre bağımsız kalabilmiş bir kavimdir. İslamiyetten önce olduğu gibi sonraki süre zarfında da aynı özellikleri dolayısıyla bağımsızlıklarını koruyabilmişlerdir. Nitekim Hz. Ömer döneminden itibaren başlayan fetih hareketleri çerçevesinde, bahsi geçen bölgeye çeşitli seferler düzenlenmesine rağmen bir değişiklik gerçekleşmemiştir. Hatta Hz. Ömer ile Abbasî halifesi Memun arasındaki süreçte yaklaşık onyediy seferin düzenlendiği bildirilmektedir.¹⁰²

Deylem bölgesi, uzun bir süre bağımsızlığını korumasına rağmen, birbirine muhalif iktidarlara ev sahipliği yapmaktan da kurtulamamıştır. Bunun sonucu olarak da bölge, bağımsız veya yarı bağımsız pek çok iktidara ev sahipliği yaptı. Nitekim bunlar arasında; Tâhirîler, Saffârîler ve Samaniler gibi siyasal oluşumların yanı sıra Hasan b. Zeyd ve Hasan b. Ali el-Utruş gibi kimselerin başını çektiği Zeydî hareketleri, Mâkân b. Kâkî, Esfâr b. Şirveyh, Merdavic b. Ziyâr ve kardeşi Veşmkîr gibi kimselerin oluşturdukları yapıları hatırlamak mümkündür.¹⁰³ Şüphesiz Büveyhîler de, Deylem

¹⁰¹ Tahsin Yazıcı, "Deylem", *DİA*, İstanbul 1994, C.9, s.264

¹⁰² Yazıcı, *Age*, s.264,

¹⁰³İbn Esir, *el Kamil fit Tarih Tercümesi*, C.8, ss.193.196.267.270.285, ; Muharrem Akoğlu, "Büveyhilerin Mezhep Eğilimli Politikaları Üzerine", *Bilimname XVII*, 2009/2, ; Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi, Dini, Kültürel İslam Tarihi*, Çev. İsmail Yiğit, Sadreddin Gümüş, Hamdi Aktaş, İstanbul 1987, C. 3, s. 373; Hasan Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydileri*, (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, İstanbul,1998, s.32

bölgesinde ortaya çıkan bu güçler arasında yer almakla birlikte, otoritesini bölgenin dışına da taşıyan ve bu suretle tarihe yön verebilen ender oluşumlardan biri olmuştur.

Büveyhilere adını veren kişi, Ebu Şuca Büveyh isminde balıkçılıkla uğraşan bir Deylemlidir. Büveyh'in oğullarının sergilediği başarılı siyaset ve gayret babalarının adıyla anılacak bir iktidarın oluşmasını sağlamıştır. Tarihçiler, Büveyhilerin nesebi konusunda ihtilaf halindedirler. Bazı bilginler, onların soylarını, Sasani Hükümdarı Hüzmüz'ün oğlu Yezdicerd'e dayandırırken, bazıları da Sasani veziri Mihr Narse'ye bağlamaktadır.¹⁰⁴

Büveyhilerin kendi soylarını Sasanilere bağlama gayreti büyük ihtimalle onların iktidara gelişlerinden sonra ihdas edilmiş görünmektedir.¹⁰⁵ Onların, böyle bir kökten geldiklerini ortaya koyarak İranlıların kalplerine taht kurmak, itibar sağlamak istemiş olabileceğine dikkat çekilmiştir.¹⁰⁶ Hanedanın büyüğü Ebu Şuca; hanımı ölmüş ve üç oğlu ile yaşayan birisi idi. Buldukları bölge olan Deylem'de Zeydî imam Utruş'un yoğun çabalarıyla halk Zeydîleşmişti.¹⁰⁷ Ebu Şuca da önceleri putperest iken sonraları Müslüman olmuş ve Zeydîliği benimsemişti.

Büveyhilerin güçlenerek devlet haline gelmelerinde Ebu Şuca'nın oğullarının gayretleri etkili olmuştur. Bu üç oğul, Ali (Ebul Hasen İmamüddeve), Hasen (Rüknüddeve), Ahmed (Ebu'l-Hüseyin Muizzüddeve)'dir. Kardeşlerin en büyüğü olan Ali, Deylem adetlerine uygun olarak hayli erken yaşta askerlik görevine başlamış, Hasan b. Ali el Utruş'un ordusunda yer almıştır. Daha sonraki senelerde de Horasan'da Samani prensi Nasr b. Ahmed'in (301/943) yanında görev almıştır. Bu görevi esnasında prensin yakın çevresine girmeyi başarmış¹⁰⁸ ve çalışmalarıyla takdir toplayarak Samani emiri Makan b. Kaki'nin ordusunda görev almıştır.¹⁰⁹

Deylem coğrafyasında,10 yy.'da yerel liderler arasında zaman zaman otorite kaynaklı olmak üzere çeşitli sebeplere dayanan çarpışmalar yaşanmaktaydı. Bu çerçevede Makan'ın ordusu ile bölgede gittikçe gücü artan Ziyariler hanedanının

¹⁰⁴İbnül Esir, *el Kamil fit Tarih Tercümesi*, C. 8, s.221; Erdoğan Merçil, 'Büveyhiler' *DİA*, C.6, s.496; Mehmet Azimli, *Hz. Ali Neslinin İsyancıları*, s.114

¹⁰⁵Zettestein K.V. "Büveyhiler", *İ.A.*, İstanbul 1964, II, 842, Naklen Azimli, *Age*, s.114

¹⁰⁶Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, s.664

¹⁰⁷İbn Hazm, *Halifeler ve Fetihler*, Çev. Şaban Öz, Ankara 2004, s.98; Erdoğan Merçil, 'Büveyhiler', *DİA*, 1992, C.6, s.497

¹⁰⁸Muharrem Akoğlu, "Büveyhilerin Mezhep Eğilimli Politikaları Üzerine", *Bilimname*, XVII, 2009/2, s.127

¹⁰⁹İbn Kesir, *el Bidaye ven Nihaye*, C.11, s.303; İbn Miskeveyh, V, 157, Naklen; Azimli, *Hz. Ali Neslinin İsyancıları*, s.113

kurucusu Merdaviç b. Ziyar arasında yapılan savaşta Makan'ın ordusu mağlup olunca üç kardeş Makan'dan ayrılıp Merdaviç'in yanına geçtiler ve onun ordusunda komutan oldular.¹¹⁰ Merdaviç bu kardeşlerin en büyüğü olan Ebul Hasen Ali'yi, Kerec bölgesine görevlendirdi. Diğer kardeşler Hasan ve Ahmed de başka önemli görevlere getirildiler.¹¹¹ Bu durum Büveyhoğullarının etkin bir şekilde siyasete atılmalarının önemli bir kırılmasını oluşturuyordu. Ali uygulamaları ile halkın güvenini kazanmayı başardı. Bölgedeki Hürremilerin elindeki bazı kaleleri ele geçirip halka ve askerlere dağıtarak bu güveni artırdı. Böylelikle Taberistan'da bulunan Merdaviç'in hizmetinde bulunan komutanları da yanına çekmeyi başardı.¹¹² Ziyarilerin lideri Merdaviç, Büveyhî kardeşlerin giderek güçlenmesinden rahatsız olarak onlara karşı önlem almayı düşünse de kardeşlerin güç birliği etmeleriyle bunda başarısız oldu. Ali, Merdaviç'e karşı İsfahan emiri ile anlaştı ve ardından da Abbasilerin desteğini almak istedi. Böylelikle Merdaviç karşısında Halifeden yardım almak istiyordu. Ancak İsfahan emirinden olumsuz yanıt alınca aralarında çıkan savaşta Ali galip geldi ve bu zafer onun İsfahan'ı ele geçirmesini sağladı. Bu olay sonucu adı bölgede duyularak halifeden takdir aldı.¹¹³

Merdaviç'e karşı harekete geçen Ali ve kardeşleri Arracan, Nevbendecan ve Kazvin'i işgal ettiler. Bu vesile ile Fars taraflarında yüklüce mal ve ganimet sahibi olarak güçlendiler ve Şiraz'ı almayı başardılar.¹¹⁴

Büveyhî kardeşler, Merdaviç'in Ahvaz'ı ele geçirmesi sonucu onunla geçici bir anlaşma yaptılar ancak bir süre sonra Merdaviç'in elindeki bazı şehirleri tekrar ele geçirdiler. Merdaviç'in Türkler tarafından öldürülmesi üzerine de Ziyarilerin zayıflamasıyla Büveyhiler daha da güçlenmiş oldular. Böylece Ziyarilerin zayıflaması ile oluşan boşluğu doldurarak bölgedeki hâkimiyetlerini engelleyebilecek güçlerden de korunmuş oldular.¹¹⁵ Bu gelişmeler akabinde Büveyhî kardeşlerin küçüğü olan Ahmed, 334/945 yılında Bağdad'a girdi ve Abbasi halifesi Müstekfi'den hil'at ve sancak aldı.¹¹⁶ Halife Müstekfi, Ahmed'e Muizzüddeve, ağabeyi Ali'ye İmamuddevle, diğer ağabeyi

¹¹⁰İbnül Esir, *el Kamil fit Tarih Tercümesi*, C.8, ss.223-227; İbn Kesir, *el Bidaye ven Nihaye*, C.11,s.303; Azimli, *Hz. Ali Neslinin İsyancıları*, s.114

¹¹¹İbn Esir, *el Kamil fit Tarih Tercümesi*, C. 8, s.268; Akoğlu, "Büveyhilerin Mezhep Eğilimli Politikaları Üzerine", s. 127

¹¹²İbnül Esir, *el Kamil fit Tarih Tercümesi*, C.8, s. 223; Azimli, *age*, s.114

¹¹³İbnül Kesir, *el Bidaye ven Nihaye*, C. 11, s.173;Azimli, *age*, s. 115

¹¹⁴Azimli, *age*, s. 114

¹¹⁵Azimli, *age*, s.115

¹¹⁶İbn Esir, *el Kamil fit Tarih Tercümesi*, C: 8, s.384; "Erdoğan Merçil", *DİA*, C.6,1992, ss.496-500 s.497; İbn Kesir, *el Bidaye ven Nihaye*, C.11,s.362

Hasan'a Ruknüddevle lakaplarını verdi ve bu lakapların dinar ve dirhemler üzerine yazılmasını emretti. Ayrıca Ahmed'i Emir'ul-umera olarak tayin ederek Abbasi hilafetinde yeni bir dönemin kapılarını aralamış oldu.¹¹⁷

Böylelikle Abbasiler için yeni zorlu bir mücadele asrı daha başladı. Büveyhî emirleri Halifeden 'melik', 'melikü'l-mülûk' ve 'şâhânşâh' gibi ünvan ve lakapları aldılar. Hilâfet sarayının eskiden beri devam eden devlete hizmet edenlere şeref ünvanları verme geleneği, Büveyhîler devrinde iyice yozlaştırıldı. Emirler, halifelerden kendilerini, devlete, dine, ümmete ve millete nispet eden 'devle'li (Muizzü'd-Devle gibi), 'mille'li (Adudu'd-Devle ve Tâcü'l-Mille gibi), 'dîn'li (Bahâü'd-Devle ve Ğiyâsü'l-Ümme Kıvâmüddîn gibi) ve 'ümme'li (Bahâü'd-Devle ve Diyâül-Mille ve Ğiyâsü'l-Ümme Kıvâmüddîn gibi) sıfatlar alıp bunları hutbe ve sikkelerde kullandılar.¹¹⁸

Muizzüddevle Bağdad'a girdikten birkaç hafta sonra kendine bu ünvanı veren Halifeyi hilafetten indirip gözüne mil çektirdi ve yerine Muti halife olarak ilan edildi. Yeni Halife Muti, Muizzüddevle'nin emrinde her istediğini yapmak zorunda kalan etkisiz bir konuma düşmüştü. Bundan böyle halifeler, Şîi muhitlerden gelen Emirul ümeraların elinde sırf kukladan ibaret bir hale gelmiş ve halifelik belkide en zayıf ve en aciz devrini yaşamaya başlamıştı.¹¹⁹

Muizzüddevle'nin Bağdad'a hâkim olmasından sonraki süreç Abbasi tarihinde pek çok dönemle kıyas götürmeyecek kadar önemli bir tarihti. Zira Muizzüddevle'nin Sünni hilafeti kaldırıp yerine Şîi bir hilafet tesis edilmesini sağlamak için önünde bir engel kalmamıştı. Yahut aynı mezhebe tabi oldukları Fatımilere bağlanarak Şîiliği güçlendirmeyi seçebilirdi. Ne var ki Abbasi tarihi Sünni hilafete devam edecek, Muizzüddevle iktidarı gerçek manada elinde tutsada hilafetin görünürde kalan resmi sahibi yine sünni halifeler olacaktı. Böylelikle, belkide tarihte bir ilk olarak, Şia ve Ehl-i Sünnet aynı iktidarı değişik kollardan çevreleyecek hemen hemen eşit güçlere sahip olmuş olacaktı.

Muizzüddevle'nin niçin Şîi hilafet kurmak yerine sünni hilafete devam ettiği konusunda tarihçiler çeşitli görüşler ileri sürerler. Rivayetlere göre Muizzüddevle

¹¹⁷İbn Esir, *el Kamil fit Tarih Tercümesi*, C.8, s. 384;İbn Kesir, *el Bidaye ven Nihaye*, C.11, s.365

¹¹⁸ Ahmet Güner, "Maverdinin Hilafet Kuramının Tarihsel Arka Planı", *D.E.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 16, İzmir 2002, ss.3-36, s.14

¹¹⁹İbn Kesir, *el Bidaye ven Nihaye*, C.11,s.366; Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, s.643

hilafeti tamamen kaldırmayı düşünse de çevresindeki âkil insanlar ona, Sünni hilafetin gücünü hatırlatıp hilafeti kaldırmamasını, aksi takdirde Şîî-Fatimi halifesinin Müslüman dünyanın tek lideri olmak için onu öldüreceğini söyleyince siyasi gerekçelerle bundan vazgeçti. İbn'ül Esir'in verdiği rivayete göre yardımcısı es-Saymeri, Muizzüddeve'nin iktidarı Sünni hilafetten alma düşüncesine karşı çıkarak, şöyle karşılık verir: "Şimdi sen, gerek senin ve gerekse askerlerinin meşru olduğuna inanmadığı bir Halife ile birlikte bulunmaktasın; şayet halifeyi öldürmelerini emretsen, kanını helal gördükleri için şüphesiz onlar bu emri yerine getirirler. Fakat hem senin hem de askerlerinin meşru kabul ettiği bir aleviyi (Hz. Ali neslinden birini) halife yaptığın takdirde, şayet bu halife senin askerlerine seni öldürmeyi emretse onlar bu emri hemen yerine getirirler". Hemedani (ö.521/1127)'ye göre, es-Saymeri, ayrıca şunları da söylemişti: "Şayet böyle yaparsan (yani, bir aleviyi halife yaparsan), gerek Samaniler ve gerekse tüm beldelerdeki insanlar sana düşman olurlar; Abbasiler muzaffer bir topluluktur; bazen hastalığa maruz kalsalar da çoğu kere bundan kurtulurlar; çünkü onların temeli güçlüdür, binaları sağlamdır." Aynı tarihçiye göre, Muizzüddeve, yardımcısının söylediklerine hak vererek, tasarısından vazgeçer ve Abbasilerden el-Muti' İllah'ı (334-363/946-974) hilafet makamına oturtur.¹²⁰ Güner'in de belirttiği gibi mezhebi inancından çok iktidar kaygısını gözetten Büveyhiler için Şîî bir hanedanlıktan ziyade gücü kontrol altında tutulacak olan sözde bir Sünni hilafetin çok daha faydalı olduğu düşünülmüş olmalıdır.¹²¹

Büveyhilerin Abbasi hilafetine son vermelerini engelleyen ikinci ancak belki de en önemli etken, Abbasilerin temsil ettikleri toplumsal ve manevi güçtür ki, bu gücün muhalefet ve düşmanlığını kazanmanın Büveyhilerin bekâsı için doğurabileceği tehlikeler hesap edilmiş olmalıdır. Malumdur ki Abbasilerin hâkim oldukları topraklarda yaşayan insanların ekseriyetini Sünniler oluşturuyordu. Dolayısıyla Büveyhilerin hâkim oldukları ülkeler yani, Irak ve bir kısım İran topraklarında, Şia'nın çoğunlukta olduğu bazı yerler bulunmakla beraber, halkın büyük ekseriyeti Sünni idi.¹²² Her ne kadar halifeler yetkilerini kullanmakta sıkıntıya düşüyor olsalar da yine de halk nazarında dini ve dünyevi meşruiyetin temsilcisi olarak görülmekteydiler. Öte yandan

¹²⁰İbn Esir, *el Kamil fit TarihTercümesi*, C.8, s.386;İbn Kesir, *el Bidaye ven Nihaye*, C.11,s.366; Celaleddin Suyuti, *Halifeler Tarihi*, s.410

¹²¹ Ahmet Güner, "Büveyhiler Dönemi Çok Seslilik", *D.E.Ü.İlahiyatFakültesi Dergisi*, S. 12,İzmir 1999, ss 47-72,s.51

¹²² Mukaddesi, *Ahsenü't Takâsim*, s.181; Ahmet Güner, *Agm*, s.51

Samaniler gibi sünni bir devletin Abbasi Hilafetine bağlı olması da Büveyhilerin Şîî bir iktidar kurmalarını engelleyen bir diğer gerektir.

Büveyhilerin bir Şîî hilafet kurma arzuvarını gerçekteştirmeleri önündeki bir başka engel de, sahip oldukları ordunun farklı unsurlara dayanması dolayısıyla birlikten yoksun olmalarıydı. Büveyhilerin ordusu, gerek etnik menşeleri gerekse mezhepleri farklı olan unsurlardan oluşuyordu. Bunlar Türkler ve Deylemliler idi. Deylemliler piyade olduklarından dolayı ordunun atlı birlik ihtiyacını karşılamak için Büveyhiler Türk unsurunu kullanmak zorunda kalmışlardır. Deylemlilerin Şîî oluşunun aksine Türk askerleri Sünni idi ve şüphesiz Abbasi hilafeti onların gözünde özel bir konumasahtı.¹²³ Ordudaki bu durum da Büveyhilerin Şîî hilafet kurmalarının önünü kesiyordu.

Bu sebepler göz önünde bulundurulduğunda Büveyhî emiri Muizzüddevele, içinde bulunulan tarihi şartları okuduğunda Şîî bir hanedanın ömrünün kısa olacağını düşünmüş olmalı veya kendi çıkarı için Sünni bir hilafetin kalmasını daha yararlı bulmuş olmalıdır. Bununla birlikte Büveyhilere rağmen Sünni hilafet varlığını korusa da gücünü önemli ölçüde yitirecekti. Hitti'nin deyişle hilafetin en karanlık günleri başlamıştı.¹²⁴ Büveyhileri iktidarda kaldığı zaman zarfında diledikleri an halifeleri iş başından alabiliyorlardı. Başkent resmîyette Bağdad olarak kalsa da esas kararlar ve yönetim Büveyhilerin başkenti Şiraz'dan idare edilmekteydi. Artık Bağdad, İslam dünyasının tek merkezi olmaktan çıkmış, Şiraz, Gazne, Kahire ve Kurtuba şehirleri de Bağdad'ın sahip olduğu yüksek itibar ve önemi paylaşır olmuştu.¹²⁵

Sünni hilafet bunları yaşaya dursun öte yandan Bağdad Şîîler için tam aksi istikamette gelişmelere şahit olmaya başladı, Sünni hilafetin karanlık günlerinin aksine Şîîler için tarih belki de ilk defa bu kadar aydınlanır olmuştu. Yirmi bir yıl iktidarda kalan Muizzüddevele (334-357/ 945-967) ile birlikte iktidar gücünü arkalarına alan Şîîler en parlak günlerini yaşamaya başladılar. Onun döneminde Şîî olduğunu söyleyen biri derhal hapisten çıkarılıyor¹²⁶, Şîîler sosyal hayatta kendi inanç ve ibadetleriyle toplumda oldukça görünür hale gelebiliyorlardı.

¹²³ Ahmet Güner, ' *Agm*, s.52; Hakkı DursunYıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ Yayınları,1988,C.V, s. 520

¹²⁴ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, s.643

¹²⁵ Hitti, *Age*, s.643

¹²⁶ İbn Kesir, *el Bidaye ven Nihaye*, C. 11, s.243; Azimli, Hz. Ali Neslinin İsyancıları, s.117

Muizzüddeve ile başlayan bu Şîi eksenli politika Adudüddeve (978-983) dönemine dek devam etti. Ancak Adudüddeve artan Şîi-Sünni gerginliğini engellemek adına, Şîilerin sosyal hayattaki bu görünürlüklerini azaltarak dengeli bir siyaset izlemeyi tercih etti. Adudüddeve sonrası Büveyhiler giderek bir çöküş süreci içine girdiler. Bu sürecin hızlanmasında Fatımîlerin etkisiyle Hindistan-Avrupa ticaretinin Kızıldeniz'e doğru kayması, başlangıçta orduya destek olması için düşünülen ikta sisteminin sonrasında tarımı olumsuz yönde etkileyerek ciddi mâli kayıplara neden oluşu, ordu içindeki askerlerin etnik ve mezhepsel farklarının zamanla ordu içi asayişini sağlamada da güçlüklerle neden olması ve bilhassa Bağdad'da yaşanan Şîi- Sünni gerginliğinin had safhaya ulaşması da ayrıca etkili olmuştur. Bahsi geçen bu nedenlerle yıpranan Büveyhiler, birde benzeri birçok hanedanlıkta görüldüğü gibi ülke topraklarının hanedan üyelerinin ortak malı sayılması düsturunun sonucu kapsamlı bir devlet teşkilatına da sahip olamamaları neticesinde daha fazla direnemeyerek tarihten silinmişlerdir.¹²⁷

Büveyhî hanedanı, esasen, kuruluş şartları gereği üç kardeş tarafından üç ayrı şube olarak tesis edilmişti. Kurucuların sahip olduğu dostluk ve dayanışma ruhundan uzak olan sonraki Büveyhî hanedanı mensupları, bu dayanışmayı genellikle sürdürememiş ve birbirleri ile sürekli savaşmışlardır. Bu savaşlar da kaynak ve insan kaybına yol açmıştır.¹²⁸

Büveyhî döneminin son iki halifesi olan el-Kadir (381-423/ 991-1031) ve el-Kaim (423-468/ 1031-1075)dönemlerinde Abbasi halifeleri kaybettikleri hâkimiyet alanlarını yeniden ele almak adına harekete geçebildiler. Gazneliler gibi Sünni devletlerin giderek güçlenmesi ve Abbasi halifesine bağlılıklarını bildirmeleri gibi, değişen tarihi konjunktürler de bunda etkili oldu. Tüm bu sebeplerle giderek zayıflayan Büveyhî idaresi Abbasi halifesi el-Kaim'in Tuğrul beyden yardım istemesi, Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'in de Bağdad'dan Büveyhileri çıkarması (1055) ile son bulmuştur.

¹²⁷ Azimli, Hz. Ali Neslinin İsyancıları, s.128

¹²⁸ Nahide Bozkurt, Abbasiler, s.111; Ahmet Güner, "Maverdinin Hilafet Kuramının Tarihsel Arka Planına Bir Bakış", Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S.16, İzmir 2002, ss.3-36, s.18

2.3.Büveyhilerin Mezhep Anlayışları

Büveyhilerin Şîî oldukları ileri sürülmekle birlikte, Şia'nın hangi koluna mensup oldukları hususunda farklı görüşler vardır. Onların içinden çıktıkları toplumun ekseriyetine nispetle Zeydî olduklarını söyleyenler olduğu gibi, İmamiyye'ye mensup olduklarını veya Deylem'de Zeydî iken Bağdad'a geldikten sonra İmamî olduklarını ileri sürenler de vardır.

Büveyhilerin içinden çıktığı Deylem diyarı İslamiyet'ten önce pek çok dine ev sahipliği yapmış bir bölgedir. Putperestlik, Mecusilik, Zerdüştlük ve Hıristiyanlık gibi çeşitli dinler Deylem'de kendilerine yer bulabilmişlerdir.¹²⁹ Deylem'in, İslamiyet'le tanışmaya dek dini açıdan renkli bir coğrafyada yaşaması, bölge halkı arasında İslam'ın geç yayılmasına neden olmuştur.¹³⁰ Deylem'in İslam'la ilk tanışması da Ali oğullarının bölgeye gelişleri suretiyle olacak, bu bölge böylelikle Ali oğulları ekseninde bir İslamlaşma süreci yaşayacaktır.

Malumdur ki Emeviler dönemi Ali oğullarına yönelik sert politikaların izlendiği bir dönem oldu. Bu dönemde Kerbela hadisesi başta olmak üzere, Zeyd b. Ali isyanı ve Fah vakasında Ali oğulları hazin hadiseler yaşadılar.¹³¹ Fah vakasında hayatta kalmayı başaran Yahya b. Abdullah (ö.176/792) iktidardan uzakta ve merkezi baskıdan emin olabileceği güvenli bir yer olan Deylem bölgesine gelebildi.¹³² Yahya bölgeye gelişleriyle birlikte, İslam'ı Hz. Ali taraftarlığı ve sevgisi zemininde anlatmaya başladı. Böylece Deylem'in mezhebi rengi Şîî eksenli yeniden şekillenmeye başladı. Yahya b. Abdullah'ın faaliyetlerinde ona destek veren kişiler arasında Zeydi düşünceye yakınlığıyla bilinen Bağdad Mu'tezile ekolünden Bişr b. Mutemir ve öğrencisi Sümame b.Eşres'in de bulunması bu dönemde Deylem'de Zeydi düşüncenin benimsenmiş olabileceğinin işaretlerinden sayılmaktadır.¹³³ Bu süreç Büveyhilere de işletilerek,

¹²⁹ Tahsin Yazıcı , “Deylem”, *DİA*, C.9,1994, s. 265

¹³⁰Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, C.5, s.554; Muharrem Akoğlu, “Büveyhilerin Mezhebi Eğilimli Politikaları Üzerine”, *Bilimname*, s. 127

¹³¹ Ethem Ruhi Fığlalı, “Fah”, *DİA*, 1995, C.12, ss.71-72; Mehmet Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi*, İsam Yayınları, İstanbul 2010, s. 122; Muharrem Akoğlu, “Büveyhilerin Mezhebi Eğilimli Politikaları Üzerine” ,*Bilimname*, s.129

¹³²İbn Esîr, *el-Kâmil fit Tarih Tercümesi*, C.6, s.125; Akoğlu, *age*, s.129

¹³³ Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi*, ss.137- 140; Gökalp, *Zeydilik ve Yemen'de Yayılışı*, s.85; Cemil Hakyemez, *Bişr b. El-Mu'temir ve Mu'tezile'nin Bağdad Ekolünün Doğuşu*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1998, s.27; Akoğlu, *agm*, s.129

onların da Bağdad'a gelişlerinden önce Zeydiyye'ye nispet edilmelerine kaynak teşkil etti.

Büveyhîlerin, Bağdad yönetimini ellerine aldıktan sonra İmamiyye Şiasını benimsedikleri düşüncesi ise Büveyhîlerin mezhebi kimlikleri ile ileri sürülen diğer bir iddiadır.¹³⁴ Şüphesiz bu da Büveyhîlerin ortaya koydukları birtakım uygulamalarla temellendirilmeye çalışılmaktadır. Özellikle Büveyhîlerin Bağdad'a gelişleriyle beraber Bağdad'da İmami nüfusun artması, Şîîlerin yerleştiği tek mahalle olan Kerh mahallesinin dışında da Şîî yerleşim yerlerinin oluşması buna kaynak oluşturur.¹³⁵ Ali oğulları daha öncesinde Abbasiler tarafından devamlı olarak takibe ve baskıya uğruyor dolayısıyla buda onları hilafet merkezi Bağdad'dan uzak tutuyordu.¹³⁶ Ancak Büveyhîlerin Bağdad'da yönetimi ellerine geçirmeleri sonrasında bu baskı giderek azalmakla kalmadığı gibi tam aksine Şîîler pek çok ayrıcalıklar elde edince Bağdad'da Şîîlerin nüfuz ve nüfusu artmaya başladı. Kerh mahallesinin dışında Şîîlerin yoğun olarak yaşadıkları Bâbü't-Tâk gibi yeni yerleşim alanları oluşmaya başladı.¹³⁷ Bu değişim de Büveyhîlerin Şîî-İmami düşüncede oldukları tezini destekledi. Aynı şekilde daha önceki bölümlerde işlediğimiz üzere Muizzüddeve'nin Bağdad'a hâkim oluşuyla beraber Sünni hilafete son verip Şîî bir hilafet arzusunu dillendirmesi¹³⁸ siyasi düşüncelerle bundan vazgeçmiş olsa da Bağdad'da Şîîlerin lehine olmak üzere, Sebbü's-Sahabi, Âşûre Mâtemi, Gadîr-i Hûm bayramı ve Şîî ezanın okunması gibi birçok uygulama ortaya koyması da bu kanaatin güçlenmesini sağladı. Aynı zamanda Büveyhîlerin Caferi fikhına tabi olmaları da İmami oluşlarına dair tezi destekler niteliktedir.¹³⁹ Bu tezi güçlü kılan bir başka argümanda Büveyhîemirlerin İmami âlimlere olan destek politikalarıdır. Zira Şîî Kelamı ve fikhı Büveyhîlerin desteklediği İmami âlimlerce bu dönemlerde olgunlaşmıştır.

Büveyhîlerin mezhep anlayışlarına dair kaydedilen bu iddialar irdelendiğinde Büveyhîlerin Zeydiyye'ye nispetiniengelleyen bazı tutarsızlıklar bulunmaktadır. Zira

¹³⁴ Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s.395

¹³⁵ Mazlum Uyar, *Şîî Ulemanın Otoritesinin Temelleri*, s.24; Halil İbrahim Bulut, *Şeyh Müfid ve Şia'da Usulî Farklaşma Süreci*, s.31; Muharrem Akoğlu, 'Büveyhîlerin Mezhebi Eğilimli Politikaları Üzerine', *Bilimname*, s.130

¹³⁶ Mehmet Ali Büyükkara, *İmamet Mücadelesi ve Haşimoğulları*, İstanbul 1999, 40 vd. ; Akoğlu, *agm*, s.130

¹³⁷ Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti; İslâmın Rönesansı*, s. 86; Bulut, *age*, ss. 28, 32.

¹³⁸ Bulut, *age*, s.31

¹³⁹ Hakyemez, *Şia'da Gaybet İnanıcı ve Gaib On İkinci İmam*, s.132

Büveyhilerin oluşum süreçlerini oturtmaya başladıkları dönemde Zeydi ‘imamet’ düşüncesi önemli oranda şekillenmişti. Zeydilere göre İmamet Hz. Ali neslinden bir imama ait olmalıydı. Bu durumda Büveyhilerin Bağdad’a hâkim oldukları süreç içinde, Ehl-i Beyt’ten olan bir ismin liderliğini benimsemeleri gerekirdi. Her ne kadar Muizzüddeve’nin böyle bir girişimi olduğuna yukarıda değinmiş olsak da sonuçta Muizzüddeve siyasi gayelerle bundan uzak durmayı yeğlemişti. Bu durum göstermektedir ki Büveyhilerin Bağdad’a hâkim olan bu ilk lideri mezhebi prensiplerden öte siyasi bekâsını daha çok önemsiyor, maiyeti de buna tepki duymuyordu. Öte yandan Büveyhilerin Zeydiyye’ye nispetini zorlaştıran bir diğer önemli olay da Muizzüddeve döneminde, Havsam bölgesinde otorite sahibi olan Zeydi imam Ebû’l-Fazl Cafer ile Rüknuddeve arasında mücadeleler yaşanmasıdır. Bu dönemde Ebû’l-Fazl Cafer’in Büveyhilerin hâkimiyetini tanımamış olması Büveyhilerin Zeydi olup olmadıklarına dair bir işaret sayılabilir.¹⁴⁰ Aynı şekilde Büveyhiler döneminde Zeydiliğin Büveyhî hâkimiyetinde olan Irak’ta değil de Yemen’de yayılmış olması da dikkat çekicidir. Nitekim Yemen’in ünlü Zeydi lideri olan Kasım b. Ali el-Ayyanî (393/1003) sadece Yemen’de değil, Taberistan ve Hicaz bölgelerindeki Zeydileri de kendilerine çekmeyi başarmıştır. Büveyhilerin bu dönemde İmami âlimlerle yakın ilişki içinde iken Zeydi İmamlarla işbirliği içinde olmamaları onların Zeydiyye’ye nispeti açısından bir diğer soru işaretini oluşturmaktadır.¹⁴¹ Dolayısıyla Büveyhilerin ortaya koyduğu uygulamalar onların Zeydiyye’ye nispetlerini tartışma konusu haline getirir. En azından bu uygulamalardan onların Bağdad’a gelişlerinden sonra Zeydi eğilimde olmadıklarını söylemek mümkündür.¹⁴²

Büveyhilerin İmami düşünceye sonuna kadar taraftar olup, bu inancı canı gönülden beslediklerini söyleyebilmek de güçtür. Zira Büveyhî emirlerinin uygulamaları irdelendiğinde onların imami düşüncenin ilgasından önce kendi siyasi bekâlarını öncelikledikleri görülür. Muizzüddeve’nin Sünni hilafete kendi hâkimiyetinin devam etmesi adına göz yumması bunun ilk işaretidir. Öte yandan Büveyhiler her ne kadar Bağdad’da Şiilere Sünniler karşısında çok fazla tolerans tanısalar da, bunu daima bir çizgide sınırlamayı başarabilmişler, yoğun çatışmalar yaşandığında Şiileri de bastırmaktan geri durmamışlardır. Herşeye rağmen Bağdad’da Şiiler tam anlamıyla

¹⁴⁰ Gökalp, *Zeydilik ve Taberistan’da Yayılması*, ss.110- 113

¹⁴¹Geniş Bilgi İçin Bkz. Gökalp, *Age*, ss. 146-147

¹⁴² Muharrem Akoğlu, ‘Büveyhilerin Mezhebi Eğilimli Politikaları Üzerine’, *Bilimname*, s. 133

iktidar süreci yaşayamamışlar, Büveyhî emirler tarafından daima kontrol altında tutulmuşlardır. Nitekim Büveyhilerin en güçlü günlerini yaşadıkları Adudüdevle döneminde dahi zaman zaman kutsal günlerini kutlamalarına yasaklar getirilmiştir. Bu tespitler Büveyhilerin İmami disiplini de bir inanç olarak sonuna kadar sahiplenmediklerini göstermektedir. Aynı şekilde Büveyhî devlet adamlarının âlimlere verdikleri destek İmami âlimlerle sınırlı kalmamış, hemen her mezhepten âlimin kollanıp gözetildiği, önemli yerlere geldiği olmuştur. Nitekim bu bağlamda Mu'tezilî Ebû Sa'd Bişr b. el-Hüseyin'in Kadı'l-Kudat, Hanefî fakihî Ebû Bekir b. Şâhaveyh'in (361/971-972) Büveyhî emirlerce kadı olarak atanması dikkat çekicidir.¹⁴³ Aynı şekilde Mu'tezile'nin önemli simalarından Kadı Abdulcebbar'ın rey kadılığına atanması,¹⁴⁴ Bakıllani'nin Bizans'a elçi olarak gönderilmesi de bu nevi uygulamaların örneklerindedir.

Büveyhilerin İmami düşünceden ziyade kendi hâkimiyetlerini öncelemiş olduklarına dair bir diğer argümanda, Büveyhî emirlerinin başlangıçta Fatimilere karşı Abbasi hilafetini desteklerken¹⁴⁵ son dönemlerinde Bağdad'da hâkimiyetleri sıkıntıya düşünce Fatımilerin tarafında yer almalarıdır.

Sonuç olarak uyguladıkları politikalar kısmi değişiklik arz etse de Büveyhî emirlerinin İmamiyye'ye karşı sempati beslediklerini ve siyasi bekâları için İmamilerin desteğini almayı daha doğru bulduklarını söylersek yanılmış olmayız. Bu nedenle Büveyhiler Bağdad'a hâkim oldukları dönemde Şîilere sosyal ve kültürel açıdan pek çok açılımlar yaşatmışlar, Şîi âlimlere verdikleri destekle hem mezhebin kendi içinde gelişmesine katkı sağlamış hem de mezhep mensuplarının artmasına zemin hazırlamışlardır. Üstelik siyasi olarak da Büveyhilerin İmami görüşleri benimsemeleri onların lehine olmuştur. Zira İmami inancındaki, gaib imam, Büveyhilerin iktidarda kalarak İmami desteği yanlarında bulundurmalarına da engel olmamış iktidarı paylaşmak zorunda bırakmamıştır. Onların Şiiliğini de Araplara has bir Ali evladı sevgisinden ziyade, İranlılara has bir Arap karşıtlığı üstünden okumak mümkündür.

¹⁴³ Muharrem Akoğlu, "Büveyhilerin Mezhebi Eğilimli Politikaları Üzerine", *Bilimname*, s. 133

¹⁴⁴ İbn Esir, *el Kamil fit Tarih Tercümesi*, C. 9, s.23; Akoğlu, *Agm*, s. 133

¹⁴⁵ Ahmet Güner, "Maverdinin Hilafet Kuramının Tarihsel Arka Planına Bir Bakış", *D.E.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.16, İzmir 2002, ss.3-36, s.17

Büveyhilerin iktidarları süresince kendilerini Sasanilere bağlamaya çalışmaları, eski İran'a has Şehinşah unvanını benimsemeleri bunun bir göstergesidir.¹⁴⁶

¹⁴⁶Fatih Topaloğlu, *Şiinin Oluşumunda İran Kültürünün Etkisi*, (Doktora Tezi) ,Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İzmir, 2010 s. 98. ; İsmail Aka, "X.Yüzyıldan XX. Yüzyıla Şiilik",*Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu*, İstanbul 1993, s. 71

2.4. Bağdad'da Mezhep Hareketleri

4/10. asırda Bağdad, siyasi açıdan yaşadığı çalkantıların aksine, ilmi ve kültürel açıdan oldukça ileri bir seviyeye ulaşmıştı. Kuruluşundan itibaren her alanda hızlı bir gelişmeye sahne olan Bağdad, bu zaman zarfında da İslam dünyasının en önemli şehri, kültür ve medeniyet merkezi haline geldi. Artan ticaret, servet ve refaha paralel olarak ilim, edebiyat ve sanatta da kayda değer ilerlemeler oldu. Bu yüzyıllarda altın çağını yaşayan tercüme faaliyetleri sonunda felsefe, tıp, botanik, zooloji, edebiyat ve kimyaya dair eserler İslam kültürüne kazandırıldı.¹⁴⁷ Bu gelişmeler neticesinde Bağdad emsali şehirlerarasındaki itibarını bu yüzyılda da sürdürdü.

Büveyhî hâkimiyetinin Bağdad'a taşınması ile birlikte de bu şehir, daha öncesinde sahibi olduğu entelektüel konumunu koruyabilmiştir. Bağdad bu dönemde de emsali şehirlere kıyasla ilmin ve ulemanın hamiliğini yapmaya devam ediyor, pek çok âlim için hâlâ ilmin de başşehri olmayı sürdürüyordu. Elbette Bağdad'ın bu konumunu devam ettirmesinde Büveyhî emirlerinin ilme gösterdiği saygı ve ilginin de büyük rolü olmuştur. Dönemlerinde hemen hemen her Büveyhî emiri evinde ilmi münazaralar tertip etmiş, âlimler için mali destekler sağlamışlardır.¹⁴⁸ Bağdad bu dönemde de birbirinden farklı mezhep mensubu pek çok fakih, muhaddis, kelamcı ve sufîyi ağırlamakta, bazen emirlerin bazende nüfuzlu kimselerin kurdukları kütüphanelerle ilmi çalışmalara destek olmakta idi. Böylesine zengin bir ilmi atmosferde Büveyhî devlet adamları da adeta zamanla klasik Arap-İslami ilimlerinin destekleyicisi haline geldiler. Örneğin Arap Şiirinin seçkin yazarı el-Mütenebbi (303–354/ 915–955), ünlü antolojistler Ebû Ca'fer el-İsfahânî (284–356/ 897–967), Ebû İshak İbrahim el-Şabi (313–384/ 925–994), tarihçi ve filozof İbn el-Miskeveyh (320–421 / 932–1030), büyük filozof ve bilim adamı Ebû Ali İbn Sina (370–428/ 980–1037) da Büveyhilerce destek görüyor ve onların himayesinde çalışmalarını yürütüyorlardı. Ayrıca Biruni(453/1061), İbnu'l Heysem(432/1037), Süleyman es-Sicistani(380/990), Ebu Hasan el-Amiri(384/994) gibi felsefeciler, Ebu Hayyan et-Tevhidi(414/1023), Ebu Talib el-

¹⁴⁷ Abdülkerim Özaydın , “Bağdad” ,*DİA*, 1951, C.4, s.437

¹⁴⁸ Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, İslamın Rönesansı*, ss. 209-211

Mekki (389/996), İbn Nedim(385/995) ve İbn Şazan el-Bağdadi (429/1037) gibi âlimler dönemin entelektüel yapısı hakkında bilgi verecek niteliktedir.¹⁴⁹

4/10 yüzyıl dini ilimlerinde önemli gelişmeler kaydettiği bir dönemdir. Nitekim bu yüzyılda özellikle hadis ilmi büyük bir ilerleme kaydetmiş, hadis metinlerinin tenkidi ve tedvini tamamlanarak, *Kütüb-ü Sitte* adıyla meşhur hadis kaynakları neticesinde sünnet, edille-i şeriye olarak tesis edilmişti. Aynı yüzyılın sonunda Şiîler dışında kalan tüm mezhepler de *Kütüb-ü Sitte*'yi temel kaynak olarak tanımış bulunuyorlardı. Esasen onuncu yüzyıl dini ilimlerde görülen gayrete atfen, temel kaynakların tedvin edilerek kayda geçtiği asır olarak 'Tahdidü'n nusus' şeklinde de adlandırılmaktadır.¹⁵⁰

Pek çok dinî ve dünyevî ilimde olduğu gibi, Mezhepler Tarihi ilmi açısından bakıldığında da onuncu yüzyılda Bağdad şehri önemli bir işleve sahipti. Zira her mezhepten âlim Bağdad'ın ilmi ve kültürel atmosferinde kendi görüşlerine yer bulabiliyor, düşünce çeşitliliğinin sağlandığı bu ortamda fikirlerini karşılıklı etkileşimlerle zenginleştirme imkânı elde ediyorlardı. Bağdad'ın yaşadığı bu zengin ilmi kültürel ortamda tartışmaların ana eksenini ise kuşkusuz mezhepler arası ihtilaflar oluşturuyordu. Bu dönemde bir yandan her mezhep mensubu âlim, kendi mezhebinin haklılığını ortaya koyacak delil ve argümanlar ortaya koyma gayretinde iken diğer taraftan karşıt mezhep mensuplarının görüşlerini çürütebilmenin çabasında idi.

Onuncu yüzyıl başında mezhep mensupları içinde Bağdad'da en kalabalık ve etkili olanı Hanbelîlerken, sayıca en azınlık olanı ise Şiîler idi. Ancak aynı yüzyılın ortalarına doğru bu durumun Şiîler lehine olarak değişeceği gözlenecektir. Tüm mezhepler içinde Şia'ya en çok tepki duyanlar ise yine Hanbelîler olmuşlardır.¹⁵¹

Bağdad'da dördüncü hicri asırda Ehl-i Sünnet denince akla çoğunlukla Hanbelîler gelmekte idi.¹⁵² Hanbelî âlimleri ve mensupları bu dönemde Bağdad'da halk arasında en aktif rolü üstelenen mezhep mensuplarıydılar. Diğer mezhep mensuplarına ki bunların başında önce Şiîler ardından da Mu'tezililer gelmekte idi, en güçlü eleştiriler

¹⁴⁹ Ertuğrul Merçil, "Büveyhiler", *DİA*, 1992, C.6, s.450

¹⁵⁰ Bulut, *Şia da Usuliliğin Doğuşu ve Şeyh Müfid*, s.71

¹⁵¹ Ahmet Güner, "Şiî Yüzyılında Bağdad'dan Yansımalar", *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medinetu's-Selam) Uluslararası Sempozyum*, s.156

¹⁵² Bkz. Muhyeddin İğde, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbelîliğin Teşekkül Süreci*, (Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Erzurum 2014, s.130; Mukaddesi, *Ahsenüt- Tekâsim*, s.128

ve muhalefet Hanbelîlerce yapılmaktaydı. Özellikle Büveyhilerin Bağdad'a hâkim oldukları süreç bu muhalefetin giderek daha da alevlenmesini sağladı. Artık Hanbelîler kendilerini yalnızca fihri bir mezhep olmaktan öte Sünniliğin savunucu olarak siyasi bir muhalefet gücü olarak da göstermeye başladılar.¹⁵³

Hanbelîler bu dönemde kendilerini toplumda yaygınlaşan fitne ve kötülüklerle savaşmakla görevli addediyorlar, 'el emri bil ma'ruf' ilkesi gereği bid'atlerle mücadele etmeyenlerin Müslümanlara ihanet etmiş olacaklarını dillendiriyor, bunu yaparken halkı tehditten de geri durmuyorlardı. Öyle ki zaman zaman çarşı pazarları yağmalıyorlar, yollarda gördükleri erkekleri yanlarındaki kadınlardan ötürü sorgulayabiliyorlar, çalgıları kırıp, şarkıcı kadınları dövüyorlardı. Bu nedenle genelde halkın ayak takımı için kullandığı 'el-amme' kavramı Bağdad'da Hanbelîler için de kullanılagelmişti.¹⁵⁴ Büveyhilerden hemen önce yaşamış olan ünlü Hanbelî âlim Berbehari (329/941)'nin, Hz. Hüseyin için matem tutan bir kadının öldürülmesini emretmesi, dönemin Hanbelîlerinin sert tavırlarını göstermesi açısından ilginç bir örnektir.¹⁵⁵ Yine Şiîlerin kutsal saydıkları Beresa Camii bu dönemde başta Berbehari ve Hanbelîler tarafından şirk yuvası olarak ilan edilmişti.¹⁵⁶ Hanbelîlerin bu katı tutumları Büveyhilerin hâkimiyetinden önce de Bağdad sokaklarının karışmasına, dükkânların yağmalanmasına, halkın tedirginliğinin artmasına neden oluyordu. Hatta Hanbelîlerin bu nevi tavırlarından ötürü bu tarihler 'Hanbelî fitnesi' olarak da addediliyordu.¹⁵⁷ Bu dönemde Hanbelîler adeta geçmişte yaşadıkları 'Mihne'nin intikamını alıyor, Mihne ile Memun zamanında yaşadıkları baskıları bu kez kendileri halka aynıyle dayatıyorlardı. Bu nedenle Hanbelîlerin tepkisi yalnızca Şiîlerle sınırlı kalmıyor aynı mücadeleyi Eşariler ve Mu'tezile'ye karşı da veriyorlardı.

Büveyhî iktidarıyla birlikte Hanbelî mezhebi ilmi anlamda yeni bir sürece girmiş oldu. Bu dönemde Hanbelîlik kuruluş dönemini tamamlayarak artık gelişme dönemini yaşamaya başlıyordu.¹⁵⁸ Bağdad bu dönemde pek çok Hanbelî âlime de ev sahipliği yapılmaktaydı. Nitekim Ebu Bekir en-Neccad (ö.348/960), Ebu Bekir Abdülaziz b. Cafer

¹⁵³ Ferhat Koca, *İslam Hukuk Tarihinde Selefî Söylem, Hanbelî Mezhebi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2011, s.61; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, s.86

¹⁵⁴ Muhyiddin İğde, *Hanbelîliğin Teşekkül Süreci*, (Doktora Tezi), s.111

¹⁵⁵ İğde, *Age*, s. 113

¹⁵⁶ İğde, *Age*, s.117

¹⁵⁷ İbn Esir, *el Kamil fit Tarih Tercümesi*, C.8, s.256; İğde, *Age*,s119; Muhammed Ebû Zehra, *İslâm'da İtikadî, Siyasî ve Fikhî Mezhepler Tarihi*, Çev. Sıbğatullah Kaya, Çelik Yayınevi, İstanbul, ss. 570-571.

¹⁵⁸ İğde, *age*, s. 163

(Gulam'ül Hallal) (ö.363/974), Ebu'l Hüseyin İbn Semun (ö.387/997), İbn Batta el-Ukberi (ö.387/997), İbn Mende (ö.395/1005), İbn Hamid (ö.403/1012), Ebu Ya'la el-Ferra (ö. 458/1066) gibi âlimler bunlara örnek olarak zikredilebilir.¹⁵⁹

Onuncu yüzyılın Mezhepler Tarihi açısından gözlenen fikri hareketliliğinin bir diğer penceresinde ise Mu'tezile mezhebi bulunmaktaydı. Bilindiği üzere Bağdad, kuruluşundan sonraki yıllarda Mu'tezile mezhebi için, kendi ismiyle de anılacak olan bir ekolün doğmasına katkı sağlamıştı. Bağdad Mu'tezilesi olarak anılan bu ekol, dokuzuncu yüzyılda Bişr b. Mutemir öncülüğünde başlamış, Ebu Musa el-Murdar, Ahmed b. Ebi Duad, Sümame b. Eşres, Cafer b. Mübeşşir, İskafi, Hayyat ve Ka'bi gibi âlimler ile gelişmeye devam etmiş ve neticede Basra Mu'tezile ekolünden ayrılmıştı.¹⁶⁰ Bu yeni ekolü Basra ekolünden ayıran temel fark Hz. Ali'yi diğer sahabilere nazaran daha üstün saymaları ve hilafet iddiasında Ali oğullarına daha yakın bir siyasi tavır içinde olmaları idi. Ancak özellikle Harun Reşit ve Mehdi döneminde Ali oğullarının maruz kaldığı sert politika ve hilafetten uzak tutulmaları Bağdad ekolüne yakın Mu'tezilileri 'mefdulun imameti' anlayışına götürerek iktidarda olan Abbasilerinde hilafetinin makbul olduğunu kabullenmeleri sonucunu doğurdu. Böylelikle Bağdad Mu'tezilesi içinde bir grup imamet konusunda Zeydi görüşlere paralel bir anlayış içinde oldu.¹⁶¹

Esasen Mu'tezile ve Şia arasında meydana gelen yakınlaşmanın tarihi Vasıl b. Ata zamanına değin inmektedir. Daha bu dönemlerden itibaren akaid konularında fazla bir birikime sahip olmayan Şia, Mu'tezili görüşlerin etkisi altında kalmaya başlamıştır. Mu'tezile ise yayıldığı coğrafyada taban oluşturmak için Şiilere sempati içinde olagelmıştır. Karşılıklı ihtiyaçlar neticesinde olan bu birliktelik zamanla Zeydiyye ve Mu'tezile'nin 'imametü'l mefdul' görüşünde daha da yakınlaşmaları sonucunu doğurmuştur.

Büveyhî dönemine gelindiğinde de Mu'tezile ve Şia arasındaki bu yakınlaşma bir başka biçimde devam etmiştir. Şiilerin özellikle İmamet etrafında şekillenen inanç

¹⁵⁹ Bkz. Muhyiddin İğde, *Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*; Ferhat Koca, *İslam Hukuk Tarihinde Selefî Söylem, Hanbelî Mezhebi*, ss.61-66

¹⁶⁰ Osman Demir , "Bağdad Mu'tezile'si Kelamcıları ve Dönemin Fikri ve Siyasi Yapılanmasına Olan Etkileri", *İslam Medeniyetinde Bağdad Uluslararası Sempozyum*, s.201

¹⁶¹ Osman Aydın, *Akılci Din Söylemi, Farklı Yönleriyle Mutezile Ekolü*, Hititkitap Yayınevi, Ankara 2010, s.54; Mehmet Ümit, "Hazar Zeydileri ve Mu'tezililer", *İslami İlimler Dergisi*, Bahar 2011, S.1, s.241

esaslarına yöneltilen eleştirilere mantiki zeminde cevap verebilmeleri için akli metodu en iyi kullanan Mu'tezile'ye yakınlaşmasını gerekti.¹⁶² Öyle ki bu dönemin en önemli Şii âlimlerinden biri olan Kummi, eserlerinde Mu'tezili âlimlerin metoduna ağırlık vermiş, dönemin bir diğer meşhur Şii âlimi Şeyh Müfid de Bağdad Mu'tezile âlimlerinden Ka'bi'den dersler almıştı. Öyle ki Şeyh Müfid'in kelami metodunun, Bağdad Mu'tezilesi'nin görüşleri ile imamet düşüncesinin sentezinin oluşturduğunu iddia edenler olmuştur.¹⁶³

Büveyhî döneminde Bağdad çok sayıda önemli Mu'tezili âlime ev sahipliği yaptı. Bu isimler arasında Basra Mu'tezile ekolüne mensup olmakla birlikte ömrünün büyük kısmını Bağdad'da geçiren Ebu Abdullah Hüseyin b. Ali el-Basri'yi (ö.369/979), Türk asıllı bir Mu'tezili olan Ebu Bekir el-İşid'in öğrencisi Ali b. İsa er-Rummani'yi (ö.384/995) ve Kadı Abdulcebbar'ı (ö.415/1020) saymak mümkündür.¹⁶⁴ Özellikle Kadı Abdulcebbar Büveyhî emirleriyle yakın ilişkiler içinde bulunmuş, Büveyhî veziri Sahib b. Abbâd döneminde başta Rey şehri olmak üzere Kazvin, Azerbeycan, Suhrevend, Kum, Cürcan, Taberistan gibi şehirlerde kadılık ve kadı'l kuddatlık görevinde bulunmuştur.¹⁶⁵

Mu'tezili görüşlerin Büveyhiler döneminde halk arasında da yayıldığı söylenmektedir.¹⁶⁶ Bu dönemde Büveyhilerin güçlü emiri Adudüdevle dahi henüz bir Şii itikadı oluşmadığı için Mu'tezili fikirleri benimsemekteydi. Mu'tezile'nin bilhassa gelenek eksenli bir tarih anlayışının olmaması Şia düşüncesine de kolay uyum sağlaması sonucunu doğurdu.¹⁶⁷ Bu durum Büveyhî döneminde Şia ve Mu'tezile'nin aynı safta birleşmesine imkân tanımıştır. Özellikle Zeydiler imamet hariç her konuda Mu'tezile ile mutabakat halindeydiler. Mu'tezile ile Şia'nın aynı zeminde algılanmaları nedeniyle çoğu zaman Şiaya yükselen tepkilere Mu'tezile de maruz kalıyordu. Nitekim

¹⁶²Muharrem Akağlu, *Büveyhiler Döneminde Mu'tezile*, Avrasya Yayınları, Şubat 2008,s.180

¹⁶³Mazlum Uyar, "Akla Dayalı Şii Kelamının Oluşmasında Mu'tezile'nin Rolü ve Şeyh Müfid", *İslami Araştırmalar Dergisi*, XIII/I, 2000, s. 101; Osman Demir, "Bağdad Mu'tezile'si Kelamcıları ve Dönemin Fikri ve Siyasi Yapılanmasına Olan Etkileri" , *İslam Medeniyetinde Bağdad Uluslararası Sempozyum*, s.207

¹⁶⁴ Akağlu, age, s.175

¹⁶⁵ Metin Yurdagür, 'Kadı Abdulcebbar', *DİA*,2001, C.24,s.103

¹⁶⁶Osman Demir, *Agm*, s.204;Ümit, "Hazar Zeydileri ve Mu'tezililer", *İslami İlimler Dergisi*, S.1, s.249

¹⁶⁷ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, İslamın Rönesansı*, s.81

halife el-Kadir, Kadiri akidesi olarak adlandırılan, Sünni inancın savunulduğu fermanında Mu'tezili âlimlerden de inançlarının yanlışlığından dönmelerini istiyordu.¹⁶⁸

Büveyhî dönemi fikri hareketleri içinde altını çizmek gereken bir diğer mezhepsel dönüşümün de Eşariler üzerinde gerçekleşeceği söylenmelidir. Büveyhiler dönemi Eşariliğin sistemleştiği, özellikle Horasan bölgesinde ciddi yayılma gösterdiği bir dönem olmuştur.¹⁶⁹ Bunda Büveyhî döneminde artış gösteren kelami gayretin etkili olduğu söylenebilir. Büveyhilerle birlikte Mu'tezile'nin yükselişe geçmesi, Mu'tezili argümanlara son derece vâkıf olan Eşari'nin Mu'tezile'ye karşı görüşlerinin bu dönemde Hadis taraftarlarının gündemine gelmesine neden oldu. Kadı Abdulcebbar gibi Mu'tezililer bu dönemde Eşari'nin Mu'tezile'yi eleştiren düşüncelerine karşı yanıtlar içeren çalışmalar yapmak zorunda kaldı.¹⁷⁰ Onuncu yüzyılın son çeyreğine doğru Eşariler Irak'ta güçlenmeye başladılar ve özellikle Bağdad'da Hanbelîlerin hedefi haline geldiler.¹⁷¹

Öldükten sonraki süreçte adı Küllabilikle anılan Eşari'yi hedef alan Mu'tezili yorumlara karşı Ebu Bekir Bakıllani, İbn Furek ve Ebu İshak el-İsfereyani gibi isimler Mu'tezililere karşı mukabelede bulundular. Öyle ki İbn Furek (ö.406/1015) Eşari'nin dağınık haldeki görüşlerini *Mücerredül Makâlât* adlı eserde bir araya getirdi. Büveyhî döneminde artık Küllabiye ismi, yerini 'Eşariyye' ismine bırakacaktı.¹⁷²

Büveyhiler döneminde Bağdad'da halk arasında etkili olan diğer iki mezhep de Hanefiler ve Şafililerdi. Mukaddesi'nin aktardığına göre Bağdad'da kadı ve fakihlerin çoğunu Hanefiler oluşturuyordu.¹⁷³ Kerhi (ö.340/952), Kuduri (ö.428/1037) ve Halvani (ö.456/1065) dönemin dikkat çeken Hanefi âlimleridir.¹⁷⁴ Ebu Hanife'nin öğrencilerinin Abbasiler döneminde önemli mevkilere gelmiş olmasının sonuçları bu dönemde de devam ediyor olsa gerektir. Özellikle Harun Reşid döneminde Ebu Yusuf'un baş kadılık görevine getirilmesi ilerleyen süreçlerde Bağdad'da Hanefiliğin diğer fıkhi mezheplere göre daha güçlü olmasının nedeni olarak açıklanabilir. Öte yandan İbn Hibban (ö.354/965), el-Acürri (ö.360/970), Ebu Ahmed el-Hakim (ö.378/988), Halimi

¹⁶⁸ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, s.82; Akoğlu, *Büveyhiler Döneminde Mu'tezile*, s.175

¹⁶⁹ Mehmet Kalaycı, "Şiilik- Sünnilik İlişkisinin Kapsamına Dair Bazı Mülâhazalar", *e-makâlât Mezhep Araştırmaları*, VI/2 (Güz 2013), s.298

¹⁷⁰ Mehmet Kalaycı vd. "Eşarilik", *Mezhepler Tarihi El Kitabı*, s.399

¹⁷¹ Mez, *age*, s.240

¹⁷² Kalaycı, *age*, s.400

¹⁷³ Mukaddesi, *Ahsenüt Tekasim*, s. 129

¹⁷⁴ Ali Bardakoğlu, 'Hanefilik', *DİA*, C. 16, 1997, ss.10-12

(ö.403/1012), Lâlekâî (ö.418/1027) gibi simalar da önemli Şafii alimleri olarak bu dönemde Bağdad'da bulunmaktadırlar.¹⁷⁵

¹⁷⁵Sönmez Kutlu, Osman Aydınli, 'Ehli Sünnetin Fıkhi Boyutu', *İslam Mezhepler Tarihi El Kitabı*, s.440

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. BAĞDAD'DA ŞİİLİK

Büveyhilerin Abbasi iktidarına hükmettikleri süre zarfında Bağdad'da hemen her mezhep belli bir dönüşüm süreci yaşamıştır. Ancak kuşkusuz bu dönüşüm sürecini en etkili ve hızlı yayanlar Şia mensupları olacaktır. Tezimizin son bölümünde Bağdad'da Şia, özelde İmamiyye, mensuplarının yaklaşık 110 yıl sürecek olan Büveyhî hâkimiyeti süresince elde ettiği toleranslar ve bunların etkileri işlenecektir.

3.1. Büveyhiler Döneminde Bağdad'da Şiilik

Büveyhilerin Bağdad'a hâkim oluşları ile başlayan süreç hiç şüphesiz Şiiler için benzeri görülmemiş gelişmelerin başlangıcı oldu. Bağdad'ın kuruluşundan itibaren Şiiler bu şehirde azınlık olarak kalmışlar, Sünni çoğunluğun egemenliği altında "takiyye" prensiplerine sığınarak inançlarını devam ettirme yolunu seçmişlerdi. Ancak Büveyhilerin Bağdad siyasetini kontrol etmeye başlamaları ile birlikte Bağdad'da Şiî nüfusu giderek artmaya başlamıştı. Şiiler daha öncesinde Kum'da olan eğitim merkezlerini Bağdad'a taşıyarak bu şehrin ilmi birikiminden faydalanacakları yeni bir döneme girmişlerdir. Böylece Şiilik için Kum'dan ziyade yeni bir merkez olacak olan Bağdad Şiî düşüncesinin tekâmülünde yeni bir seyrin de başlamasına neden olmuştur. Bu dönemde Şiiler kendi literatürlerini oluşturma imkânı elde etmişler, sosyal hayatlarında uygulamaya koydukları yeni uygulamalarla takiyyeye ihtiyaç duymadan görüşlerini rahatça ifade etme imkânına kavuşmuşlardır.¹⁷⁶

Büveyhilerin ilk emiri olan Muizzüddeve (334-357/ 945-967) dönemi Şiî inanç ve geleneklerinin oluşması açısından oldukça önemlidir. Zira bu dönemle birlikte Şiiler artık Bağdad'da diğer mezhep mensuplarına kıyasla ayrıcalıklı uygulamalara şahit oldular. Nitekim bunlardan ilki olarak Büveyhî emiri Muizzüddeve Bağdad'da 351/962 yılında Şiilerin sosyal hayatında büyük bir değişikliğin kapılarını araladı. Bu yıl Şiiler Bağdad'daki camilerin duvarlarına "Allah Muaviye b. Ebü Süfyan'a, Fedek'i Fatıma'dan gasp edene, Abbas'ı şuradan çıkarana, Ebu Zer el-Gıfarî'yi sürgün edene ve Hasan'ın,

¹⁷⁶ Hakyemez, *Şia'da Gaybet İnancı ve Gaib On İkinci İmam*, s.132

dedesinin yanına defnedilmesine engel olana lanet etsin" diye yazılar yazdılar.¹⁷⁷ Şiîlerin Hz. Ali'nin hilafet hakkının gasp edildiği düşüncesiyle ilk üç halifeye ve buna rıza gösteren sahabilere karşı olumsuz düşünceler içerisinde oldukları malumdur. Ancak bu düşüncelerini açık bir şekilde ifade etmeleri Sünnilerin tepkisi dolayısıyla mümkün olmuyordu. Büveyhilerin desteği ile başlayan böyle bir uygulama elbette Sünnilerin sert tepkisine neden oldu. Sünniler bu yazıları geceleyin silince bu kez Şiîler ifadeleri Sünnilerin tepki göstermeyeceği şekilde yumuşatarak " ister evvelkilerden ister sonrakilerden olsun, Resulullah'ın Ehl-i Beyt'ine zulmedenlere Allah lanet etsin" şeklinde tekrar yazdılar.¹⁷⁸ Güner'in tesbitleriyle bu uygulama Bağdad'da Muizzüddeve döneminde tüm camilerde uygulanmışken daha sonrasında sebbü's-sahabi geleneği Şiîlerce yalnızca özel hayatlarında evlerinde yahutta çoğunluğa sahip oldukları cami ve mahallelerde uygulanmıştır.¹⁷⁹ Ancak Büveyhî idarecilerden önce, Bağdad'da yapıldığında ağır cezalar içeren butürden bir uygulama Büveyhilerle birlikte kovuşturulmaktan çıkarılmış, Fatimilerce Mısır ve diğer bölgelerde de uygulamaya konulmuştur.¹⁸⁰

Sebbü's-sahabe uygulamasının ardından yaklaşık bir yıl sonra (352/ 964) Şiîler için Bağdad'da bu defa Aşure matemi uygulamaları sosyal hayatın içinde yer aldı. Şiîler bu sene Muharrem ayının ilk on gününü Hz. Hüseyin'in Kerbela'da öldürülmesinin yasını tutarak umumi matem günleri olarak geçirdiler. Bu günlerde toplu olarak açıktan ağlamak, yas tutmak ve kendilerini zincirlerle dövmek gibi birtakım aşırı uygulamalar gerçekleştirdiler.¹⁸¹ Öyle ki bu günlerde Şiîler neredeyse sosyal hayatlarını durma noktasına getiriyor, dükkân ve çarşılarını kapatarak alışveriş yapmıyor, helvacı, aşçı, kasap gibi meslek mensupları işlerini yapmaktan men ediliyor, su dağıtıcılarının dahi işlerini yapmalarına müsaade edilmiyordu. Erkekler üzerlerinde kıldan yapılan giysilerle ağlarken, kadınlarda bu günlerde yüzleri siyaha boyanmış saçları dağınık bir halde, bir yandan elbiselerini yırtıp diğer yandan yüzlerine vurarak feryatlarla

¹⁷⁷ İbn Kesir, *el Bidaye ve'n Nihaye*, C.11, s.410

¹⁷⁸ İbn Kesir, *el Bidaye ven Nihaye*, C.11, s.410; Ahmet Güner, "Büveyhiler Devrinde Bağdat'ta Kerbela/Aşure, Gadir Humm ve Benzeri Şiî Uygulamaları" ,*Çeşitli Yönleriyle Kerbela Sempozyum*, Sivas 2010, s. 328

¹⁷⁹ Güner, *Agm*, s.329

¹⁸⁰ Hasan İbrahim Hasan, 'Fatimiler', *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çev. Adil Bebek ve Arkadaşları, İstanbul 1987, ss.203-204; Güner, *Agm*, s.329

¹⁸¹ İbn Esir, *el Kamil fit Tarih Tercümesi*, C. 8, s.473; İbn Kesir, *el Bidaye ven Nihaye*, C. 11, s.416; Fığlalı, *İmamiyye Şiası*, s.187; Güner, *Agm*, s.330

üzüntülerini yaşıyorlardı. Yine Şiîler başta Hz. Hüseyin'in kabri olmak üzere Şiî imamların türbelerini ziyaret ediyor ve buralarda da ağlamaklı bir şekilde dramatik mersiyeler okuyorlardı. Doğrusu bu günlerde Bağdad sokakları Aşure matemi dolayısıyla daha önce hiç yaşamadığı ender bir görüntüye büründü. Tarihi kaynaklar bu günü ayrıcalıklı oluşundan ötürü Bağdad tarihinde ilk defa yaşanan ve görülmesi gerekenhususu bir gün olarak verdiler.¹⁸² Bütün bunlar yaşanırken Sünniler ise tepkilerini içinde tutmak zorunda olarak olanlara yalnızca seyirci kalmışlardır. Nitekim İbn Kesir, Sünnilerin Şiîlerin çokluğu ve emirin de (Muizzüddeve) onlara destek oluşu nedeniyle buna karşı koyamadıklarını söyler.¹⁸³

Muizzüddeve'nin desteği ile Bağdad'da başlayan bir diğer Şiî uygulama da Aşure matemi ile aynı yıl (352/ 964) gerçekleşen Gadir Hum Bayramı oldu. Şiîler bu defa da Hz. Peygamberin Veda haccında, Medine'ye dönerken konakladığı Gadir Hum denilen mevkide Hz. Ali'yi kendinden sonra imam olarak seçtiğini iddia ettikleri günü, (18 Zilhicce,632) bayram olarak ilan edip bu günün yıl dönümünü kutlamaya başladılar. Muizzüddeve'nin emriyle bu gün Bağdad baştanbaşa süslenmiş, sokaklar adeta bir şölen havasına bürünmüş, çarşı ve pazarlar gece boyu açık tutulmuştur. Aşure mateminin aksine Şiîler bu defa sevinç gösterileriyle, davullar, borazanlar çalarak neşelerini dışa vurmuşlardır.¹⁸⁴ Özellikle bu kutlamalar sırasında Şiîler ve onlara tepki duyan Sünniler arasında meydana gelen sürtüşmeler Bağdad'da hemen her yıl pek çok insanın hayatına mal olan kanlı çatışmalara dönüşerek, Büveyhî yüzyılında artık olağan bir hal almaya başlayacak ve Bağdad, mezhebi sürtüşmelerin adresi haline gelecektir.¹⁸⁵

Bağdad'da yaşanan Aşure ve Gadir Hum merasimleri tesirini sadece Şiîlerin sosyal hayatında değil Şiî edebiyatında da yeni gelişmeler olarak göstermiştir. Nitekim Şiî din adamları Aşure gününün önemine binaen sohbetlerinde bu günün nasıl ayrıcalıklı bir gün olduğunu işlemeye gayret göstermişlerdir. Bunlardan biri olarak İbn Babaveyh el-Kummi (ö.381/991) bu günü teşvik eder mahiyette şunları söylemektedir: 'Her kim Aşure gününü yas tutarak geçirir ve bu günü ihtiyaçlarını

¹⁸²İbnü'l-Esir, *el Kamil fit Tarih Tercümesi*, C.8, s.473;İbn Kesir, *el Bidaye ven Nihaye*, C. 11, s.416; Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, s. 87; Güner, "Büveyhiler Devrinde Bağdat'ta Kerbela/Aşure, Gadir Humm ve Benzeri Şiî Uygulamaları", *Çeşitli Yönleriyle Kerbela Sempozyum*, Sivas 2010, s.7

¹⁸³İbn Kesir, *el Bidaye ven Nihaye*, C. 11, s.416

¹⁸⁴İbn Kesir, *Age*, s.450

¹⁸⁵ Mez, *age*, s.88

karşıklamak için dahi olsa çalışmadan geçirecek olursa, Allah o kişi'nin hem bu dünyada hem de Ahiretteki ihtiyaçlarını karşılar... Kim bu günü kendisi için de musibet sayar, hüznün ve ağlama günü yaparsa Allah da buna mukabil o kişiye kıyamet gününü sevinç ve genişlik günü yapar. Kimde bu günü kendisi için bolluk ve bereket günü sayar, evine birtakım şeyler yığarsa bunların hayrını göremeyeceği gibi, Kıyamette de Yezîd, Ubeydullah b. Ziyad ve Ömer b. Sa'd b. Ebî Vakkas ile cehennemden en aşağı tabakasında haşr olunur.¹⁸⁶ Bu neviden rivayetlerle İmami âlimler Şîîlerin duygu dünyalarında bu günün yer etmesine büyük katkı sağlamışlardır. Yine Şîî şairler Ehl-i Beyt'in tarihte çektiği sıkıntıları tasvir etmişler ve böylece Hz. Hüseyin için ağlanan ve övgüler söylenen bu mâtem hâdisesi, Şîî İmâmiyye şairleri için temel bir mevzû olmuştur.¹⁸⁷ Nitekim Şeyh Müfid'in '*Kitabul Mezar*' adlı eserinin Aşûre törenleriyle irtibatlı olduğu söylenmektedir.¹⁸⁸ Şia'da Aşure matemleri bu denli önem ihtiva ederken, Sünni kesim de bu uygulamaların başlangıcında yalnızca içten içe bu duruma tepki duyarken, 10.yüzyılın sonuna doğru, Büveyhî emirlerinin zayıflamasından da güç alarak, onlarda, Şîîlere muhalif olarak Aşure günlerini adeta bir şenlik havasında kutlamaya, yeni elbiseler giyinmeye, ziyafetler düzenlemeye başlayacaklardı. Öyle ki Şîîlere karşın onlarda Sünni hadislerde bu günde gözlerine sürme çekenlerin bütün sene çapaktan masun olacağına dair rivayetler dillendirmeye başladılar.¹⁸⁹

Büveyhiler döneminde gerek matem gerekse bayram şeklinde Bağdat'ın toplumsal hayatında yer eden bu Şîî uygulamaları ilerleyen süreçte Şîî kalem erbabını, edip ve şairleri, Şîîlerin bu merasimlerini tasvir etmeye teşvik etmiş, özellikle Aşure matemlerinde Hz. Hüseyin için yakılan ağıt ve feryatlar, adeta bir acı ve hüznün edebiyatının gelişmesini sağlamış ve neticede bu da Şîî edebiyatında Şîîrin önem kazanmasını beraberinde getirmiştir. Şîî edipler bir yandan Sebbü's-sahabi ve Gadir-i Hum'u tema olarak ele alıp işlerken, öte yandan Ehl-i Beyt'i öven, onların menkıbelerini dile getiren, Ehl-i Beyt'in maruz kaldıkları felaketleri ve özellikle Kerbela olayını tasvir eden eserler kaleme aldılar. Öyle ki bu dönemde kimi şairler Ehl-i

¹⁸⁶Güner, "Büveyhiler Devrinde Bağdat'ta Kerbela/Aşure, Gadir Humm ve Benzeri Şîî Uygulamaları" ,*Çeşitli Yönleriyle Kerbela Sempozyum*, Sivas, 2010, s.104; Mez, *age*, s. 88; Metin Bozkuş, "Aşure Günü, Muharrem Orucu ve Sivasta Aşure Uygulamaları", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XII /1 - 2008, ss.33-61, s. 47

¹⁸⁷ Bozkuş, *Agm*, s.47

¹⁸⁸ Halil İbrahim Bulut, *Şia'da Usuliliğin Doğuşu ve Şeyh Müfid*, s.77

¹⁸⁹ Adam Mez, *age*, s.87

Beyt şairi olarak nam saldı. Böylelikle Bağdad'da başını Kербela /Aşure Şiirlerini yazan Şerif er-Radi (ö.406/1015) ile talebesi Mihyar ed-Deylemi'nin (ö.438/1037) çektiği yeni bir Şiî Şiir ekolü doğmuş oldu.¹⁹⁰ Bu Şiir ekolü toplumda yeni bir mesleğin de oluşmasını sağladı. Aşure matemi dolayısıyla yapılan törenlerde Hz. Hüseyin'e ve diğer imamların türbe ve meşetlerinde bu Şiirleri heyecanlı bir üslupla okuyan, dinleyenlerin Şiirlerdeki acı ve hüznü yoğun bir şekilde yaşamalarını sağlayan bu yeni meslek grubu Nihayacılar olarak adlandırıldı. Nihayacılar sayesinde halk bu özel günlerde adeta kendilerinden geçiyorlar, kendilerini yumruklayarak elbiselerini parçalıyorlardı.¹⁹¹ Aynı şekilde Nihayacılar gibi bu dönemde revaç bulan bir diğer meslek erbabı da Kussacılar oldu. Bu sınıf da Nihayacılar gibi özel günlerde, bazen câmi ve sokaklarda, bazen çarşılarda ve yollarda oturarak Ehl-i Beyt'in menkıbelerini anlatıyorlardı. Böylelikle 'Menakıbhanklık' adı verilen yeni bir müessesese de oluştu. Elbette Şiilerin bu müesseselerine karşı Sünniler içinden de Fezailhanlık adı verilen, sahabinin, özellikle Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in üstünlüklerinin dile getirildiği karşıt bir müessesese oluşmaya başlayacaktı.

Büveyhilerle başlayan Şiilere mahsus uygulamaların bir diğeri de Bağdad'da Şiilerin ezanı kendilerine has okumaları şeklinde gelişti. Şiiler artık çoğunluğu oluşturdukları Kerh semti camilerinde, mukaddes saydıkları Meşhedü'l-Atika ve Mekabirü Kureyş Meşhedi gibi türbe ve mekânlarda, Hz. Hüseyin'in Kербela'daki türbesi ile Hz. Ali'nin Kufe'deki meşhedinde ezana Sünnilerden farklı olarak 'Hayye alel'Hayri'l-Amel' ibaresini de eklediler.¹⁹² Özellikle Sünnilerle olan sürtüşmelerde bu konu devamlı surette politik mevzu olmaya başladı.

Şiilerin Büveyhî idareciler vasıtasıyla elde ettikleri bir diğeri önemli avantajda kutsal mekânlarında gerçekleşen imar faaliyetleri oldu. Bu dönemde Büveyhî devlet adamları gerek izledikleri iskân politikaları gerekse Şiî ziyaret yerlerinde yaptırdıkları imar ve inşaa faaliyetleri ile Şiî mekânlarının gelişmesi ve buralara rağbetin artmasında etkili oldular. Bu mekânların başında Hz. Ali ve Hz. Hüseyin'in türbeleri, Musa el-Kâzım, Muhammed Tâki, Ali Nâki ve Hasan el-Askeri'nin türbeleri geliyordu. Büveyhî idarecilerin bu mekânlarda gerçekleştirdikleri iyileştirme faaliyetleri neticesinde bu

¹⁹⁰ Ahmet Güner, *agm*, s. 334

¹⁹¹ Güner, *agm*, s.334

¹⁹² İbnü'l-Esir, *el Kamil fi't - Tarih Tercümesi*, C.9, s. 576; İbn Kesir, *el Bidaye ve'n- Nihaye*, C.12, s.445; Ahmet Güner, "Büveyhiler Devrinde Bağdat'ta Kербela, Aşure, Gadir Humm ve Benzeri ŞiîUygulamaları", *Çeşitli yönleriyle Kербela*, C.1, Sivas 2010, s. 331

mekânların bulunduğu Kerbela, Necef, el-Kazımiyye ve Samarra gibi beldeler de Şîî nüfusun yoğun tercih ettiği önemli Şîî mekânlar haline gelmeye başladılar. Bunlara ilaveten Şîî din adamları da bu mekânların kutsallığına yönelik inancı pekiştiren çeşitli eserler kaleme alarak, bu mekânlarda yaşanan trajik hadiselerin Şîîlerin imanlarını zinde tutmak için Allah'ın bir lütfu olduğu düşüncesini işlemeye başladılar. Örneğin İbn Kuleveyh, *Kitâbu'z-Ziyârât* ve Şeyh Müfid de *Kitâbu'l-Mezâr* adlı eserlerinde Aşûre matemine katılmanın ve söz konusu tarihte Kerbelâ'da bulunmanın faziletini dile getirmişlerdir.¹⁹³

Büveyhilerle Bağdad'da Şîîlerin sosyal hayattaki görünürlükleri noktasında ortaya çıkan bir diğer uygulamada Abbasilerin siyah rengine mukabil Şîîlerin beyaz bayrak kullanmalarına göz yumulması oldu. Şîîler kutsal mekânlarını ziyaret esnasında ellerine beyaza boyanmış mancınıklar alıyor, Abbasilere tepki olarak evlerinin kapılarını beyaza boyuyorlardı.¹⁹⁴

Büveyhilerin Bağdad'da ki ilk emiri Muizzüddeve (333-356/ 945-967) ve halefi İzzüddeve (356-367/ 967-978) döneminde Şîîler yukarıdaki uygulamalarını hemen her yıl gerçekleştirdiler. Bu yıllarda Bağdad yaşanan bu uygulamalar nedeniyle devamlı surette Şîîler ve Sünniler arasındaki çatışmalara şahitlik etmekle kalmadı bir yandan da kıtlık ve dolayısıyla hırsızlık gibi sosyal sorunlarla da mücadele etmek zorunda kaldı. İzzüddeve, hükümran olduğu süre zarfında Bağdad'da eğlence hayatına düşkünlüğü nedeniyle siyasi ve askeri işlerde başarılı olamadığı gibi Şîîlere karşı tavizkar tavrı da devam ettirdi.¹⁹⁵ Döneminde Rumların Cezire ve Diyarbakır'a saldırımları üzerine, Cezireliler, (361/971) Halifeden yardım istediler. Halife meseleyi emire açtığında o durumla hiç alakadar olmadı. Öyle ki Bağdad halkı kendi aralarında savaş için hazırlık yapmaya başlamışlardı. Nihayet İzzüddeve savaş yardımı için Halifeden para istedi. Halife ise bu yardım için kendi şahsi eşyalarını satmak zorunda kalmıştı. İzzüddeve bu para yardımlarını almış ancak savaşa çıkmamıştı.¹⁹⁶ Bu olaylar üzerine Bağdad karışmış Şîîlerle Sünniler arasında çatışmalar başlamıştı. Öyle ki Ehl-i Sünnet'e taassup derecesinde bağlılığı ile bilinen vezir Ebu Radi eş-Şirazi ile Talibilerin nakipliği

¹⁹³Halil İbrahim Bulut, "Kerbela'ya Kutsiyet Kazandırmada Dinî ve Siyasî Otoritelerin Rolü", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010, C. 12, S. 22 (2010/2), ss. 1-19, s.6

¹⁹⁴Ahmet Güner, "Büveyhiler Devrinde Bağdat'ta Kerbela, Aşûre, Gadir Humm ve Benzeri Şîî Uygulamaları", *Çeşitli Yönleriyle Kerbela*, C. 1. Sivas 2010, s.333

¹⁹⁵Azimli, *Hz. Ali Neslinin İsyancıları*, s.118; İbn Kesir, *el Bidaye ve'n-Nihaye*, C.11, s.492

¹⁹⁶İbn Kesir, *el Bidaye ve'n-Nihaye*, C. 11, s.461

görevini yürüten el-Musevi arasında görüş ayrılıkları zirveye ulaşmıştı.¹⁹⁷ Hicri 362 (m.972) yılında aynı vezir, Muharrem ayında Rafizilerin taşkınlıkları gerekçesiyle Kerh'i yaktırmış, bu yangında 300 dükkân yanmış,17.000 bin insan hayatını kaybetmişti. Akabinde İzzüddeve veziri azledip yerine daha önce kendi hizmetçiliğini yapan M. Bakiyye'yi atamıştı.¹⁹⁸

Daha sonraki sene (363/973) de ise Sünni-Rafizi sürtüşmeleri giderek sevimsizleşmiş, öyle ki Rafizlere tepki olarak bir grup Aişe adını verdikleri bir kadını deveye bindirerek şehri fesada boğmuşlar, Türkler de Sünnilerle bir olarak Kerh'in bir kez daha yakılmasına neden olmuşlardı.¹⁹⁹

İzzüddeve yaşanan gerginliklere engel olamadığı gibi Türk komutan Sebüktekin ile de aralarında devamlı surette sürtüşmeler yaşanıyordu.²⁰⁰ Daha sonra amcasının oğlu aynı zamanda İmamüddeve'nin kendinden sonraki halefi Adudüddeve ile yaşadığı siyasi sıkıntılar İzzüddeve'nin Bağdad hâkimiyetinin sona ermesine neden oldu.²⁰¹

İzzüddeve'nin ardından Büveyhiler en güçlü iktidar dönemini Adudüddeve'nin (367-372/ 978-983) emirul ümeralığında yaşadı. Büveyhiler bu dönemde hâkimiyetlerini Horasan'dan Suriye'deki Bizans sınırlarına, Hazar denizi sahillerinden Umman'a kadar genişletmeyi başararak en geniş sınırlarına ulaştılar.

Süphesiz Adudüddeve (978-983) diğer Büveyhî emirleri içinde hâkimiyet sahası en güçlü olan Büveyhî emiri idi.²⁰² Adudüddeve'ye dek Abbasi halifelerinin şeklen de olsa hukuki üstünlüğü tanınıyordu, ancak Adudüddeve Cuma hutbelerinde Halifenin adının yanı sıra kendi adını okunulmasını sağlamakla bu üstünlüğe de son vermiş oldu.²⁰³ Yine o, Şahanşâh denilen eski bir Sasani lakabını da kullanan ilk Büveyhî emiriydi.²⁰⁴ Bunların yanı sıra onun Tâi Lillah'ın kızıyla evlenmesi sadece bir Büveyhî emiri olarak değil Abbasi hilafetinden pay sahibi olmayı arzu eden bir lider olduğunu da düşündürse de kendine tâbi olanların çoğunluğunun Sünni olması onun da

¹⁹⁷İbn Kesir, *Age*, s. 461

¹⁹⁸İbn Kesir, *el Bidaye ve 'n- Nihaye*, C. 11, s.463

¹⁹⁹İbn Kesir, *Age*, s.468

²⁰⁰Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ Yayınları, İstanbul, C.5, s.526

²⁰¹İbn Kesir, *el Bidaye ve 'n- Nihaye*, C.11, s.490

²⁰² Suyuti, *Halifeler Tarihi*, s.420

²⁰³İbn Kesir, *el Bidaye ve 'n- Nihaye*, C.11, s.506; Ahmet Güner, "Maverdinin Hilafet Kurumunun Tarihsel Arka Planına Bir Bakış", *D.E.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 16, İzmir 2002, ss.3-36, s:13

²⁰⁴İbn Kesir, *el Bidaye ve 'n- Nihaye*, C.11, s.506; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, İslamın Rönesansı*, s. 36

Muizzüddeve döneminde olduğu üzere, Abbasi halifesinin otoritesini tanımasını zorunlu kıldı.²⁰⁵

Adudüddeve'nin emirul umeralığı döneminde Bağdad şehri de başkent olarak gerek kültürel gerekse imar faaliyetleri açısından önemli ilerlemeler kaydetti. Özellikle Şîî- Sünni çatışmaları nedeniyle yıpranan cami ve çarşılar onarıldı. Aynı şekilde emir, Bağdad'ın tıkanan ve yıkılan nehir kanallarını açtırdığı gibi, Bend-i emir adı verilen yeni bir baraj, pek çok havuz, köprü, sarnıç ve kervansaray inşa ettirdi. Mekke ile Irak arasındaki hac yolunu güvenli hale getirip kuyular açtırarak hacılardan alınmakta olan vergileri kaldırdı. Döneminde Bağdad'da büyük meblağlar harcanarak yaptırılan, devrin en büyük ve gelişmiş hastanesi Bimaristan da onun adını taşıdı (Bimaristan-ı Adudi). Ayrıca o, Hz. Ali'nin kabri olduğu düşünülen yere de bir türbe yaptırmak ve Hz. Hüseyin'in türbesini tamir ettirmek suretiyle (369/ 979) Şîîlerinde sempatisini kazanmış oldu.²⁰⁶ Adudüddeve döneminde bahsi geçen imar faaliyetlerinin yanı sıra ilmi faaliyetlerde de önemli gelişmeler yaşandı. Onun döneminde pek çok âlim, imam ve müezzine maaş bağlandığı gibi, fakir ve kimsesizlerde gözetilerek yardımlarda bulunuldu. Adudüddeve sadece Müslümanları değil gayri Müslimleri de onore edecek faaliyetlerde bulundu. Nitekim o, Hıristiyan olan veziri Nasr b. Harun vasıtasıyla kilise ve manastırları da tamir ettirdi.²⁰⁷

Adudüddeve dönemi Bağdad da en çok âlimler açısından değerliydi. Zira o kendi döneminde âlimlere büyük kıymet veriyor, her türlü açıdan destek oluyordu. Nitekim onun bu gayretlerinden ötürü İbrahim b. Hilal es-Sabi, ' *Kitâbü't-Tâci* ' i, Ebu Ali el-Farisi, ' *el-li'âh* ' ve ' *et-Tekmil* 'i, Kadı Ebu Bekir Bakıllani de ' *et-Temhid* 'adlı eserlerini ona ithaf etmişlerdir. Meşhur şair Mütenebbi ile Irak'ın gözde şairi Ebü'l-Hasan Muhammed el-İsfahani'nin de onun için yazdıkları kasideler, onun, döneminde ilmi gelişmelere verdiği desteğin örneklerindedir.²⁰⁸

Adudüddeve âlimlere destek veren bir emir olmanın yanı sıra kendiside bizzat ilimle uğraşan, gerek geometri ve astronomi gerekse Arapça alanında bilgi sahibi bir kişilikti. Zaman zaman sarayında münazaralar tertip ediyor, fıkıhtan felsefeye varıncaya

²⁰⁵Hakkı Dursun Yıldız, *age*, C.5, s.531

²⁰⁶İbnü'l-Esîr, *el-Kâmilfi't - Tarih Tercümesi*, C.7, s.609; Fatih Erkoçoğlu, "Kutsallaştırılmış Bir Mekân Kerbela", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIV/1 - 2010, ss.277-320, s.292

²⁰⁷İbn Kesir, *El Bidaye ve'n- Nihaye*, C.11, s. 518; Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, İslamın Rönesansı*, ss.36-37

²⁰⁸Abdülkerim Özaydın, 'Adududdevle', *DİA*, C.1,1998, s.392

dek çeşitli alanlarda ilmi gelişmelere kayıtsız kalmıyordu.²⁰⁹ Nitekim İbn Miskeveyh Adudüddeve'nin bu gayretleri neticesinde dönemin ilimlerinde bir canlanma olduğunu, çeşitli bölgelere dağılmış âlimlerin tekrar bir araya geldiğini, talebelerin ve üstatların yeniden öğretime yöneldiğini, zekâların kımıldamaya, hareketsiz ve sessiz ilim meclislerinin canlanmaya başladığını ifade eder.²¹⁰ Dolayısıyla ilmi seven ve hangi görüşten olursa olsun âlimleri himaye eden bir emir olarak Adudüddeve dönemi Bağdad'ın kültür havzasının daha da genişlemesine etki etmiş, her mezhepten âlim düşüncelerini rahatça ifade edebileceği ve ilmi çalışmalarının takdir göreceği özgür bir ortama kavuşmuş oldu.

Adudüddeve'nin Bağdad'a hâkimiyetinin ilk yıllarında Muizzüddeve'nin başlattığı Şîi uygulamalar devam etmekte bu da Bağdad'da Şîiler ve Sünnilerin çatışmalarını oldukça artırmakta idi. Bu nedenle Adudüddeve, iktidarının ilk yıllarında mezhebi açıdan tarafsız bir tavır sergilemeye gayret gösterdi, hatta çatışmalara gerekçe olduğu için Şîilerin Bağdad'daki Aşure merasimlerini yapmalarını bir dönem yasakladı.²¹¹ O, Şîiler ve Sünniler arasındaki gerginliğe daha çok kıssacılar ve vaizlerin neden olduğunu düşünüyordu. Bu nedenle 367/ 978'de bunlarada yasak getirdi.²¹²

Adudüddeve, çeşitli mezheplere mensup âlimleri sarayına davet ediyor onlara münazaralar yaptırıyordu. Adudüddeve'nin Şîi olmasına rağmen 'Ehl-i Sünnet'in keskin kılıcı' diye nitelenen Bakillani'yi oğlu Simnanüddeve'yi yetiştirmekle görevlendirmesi onun diğer mezheplere bakışı hakkında fikir verir niteliktedir. Yine Adudüddeve Mu'tezili öğretiyeye de yakınlık duyuyordu, nitekim onun, dönemin Mu'tezili âlimlerinden Ebu Abdullah el-Basri'ye büyük saygı duyduğu, hediyeler gönderdiği söylenmektedir. Yine onun Mu'tezili düşünceleriyle bilinen Sahib b. Abbad'a olan yakınlığı da dikkat çekicidir.²¹³

Adudüddeve'nin her mezhepten âlime yönelik bu uygulamaları, döneminde Bağdad'ın entelektüel ikliminin korunmasında etkili oldu. Ne var ki Adudüddeve ile

²⁰⁹ Ahmet Güner, *Büveyhilerden Adudüddeve ve Dönemi (338-372/949-983)*, (Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi Ve Sanatları Ana Bilim Dalı, İzmir, 1992, s.183

²¹⁰ Miskeveyh, II,480, naklen, Güner, *age*, s. 184

²¹¹ Bkz. Ahmet Güner, *Büveyhilerden Adudüddeve ve Dönemi (338-372/949-983)*, (Doktora Tezi); Muhyiddin İğne, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*, (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Erzurum, 2014, s.133

²¹² İbn Kesir, *El Bidaye ve'n- Nihaye*, C.11, s.490

²¹³ İbn Kesir, *Age*, C. 11, s. 502; Ahmet Güner, *age*, ss.189-196

Bağdad'da hâkimiyetinin adeta yükselme devrini yaşayan Büveyhiler, Adudüddeve'den sonra onun kadar güçlü idareciler yetiştirmeyi başaramayıp yavaş yavaş çöküş sürecine girdiler. Adududdeve'nin ardından oğulları arasında, Büveyhilerin son derece alışıktığı şekilde taht kavgaları yaşanmaya başladı. Bu kavgalar neticesinde daha öncesinde ele geçirilen hükümdarlık sınırları giderek daraldı.²¹⁴ Bu süre zarfında Bağdad yan kesicilerin ve hırsızların yaygın ikametgâhı haline geldi. Pek çok kez kıtlık görülmeye, pazarlar giderek pahalılaşmaya, insanlar açtıktan ölmeye başladı.²¹⁵

Öte yandan Şîî- Sünni kavgalarında dur durak bilmeden devam etti. Şîîler Büveyhilerin ilk dönemlerinden itibaren devam eden alışkanlıklarını bu süre zarfında da korudular, zaman zaman kısmi yasaklar gelse de bu tam anlamıyla etkili olmuyordu. Özellikle Adudüddeve'den sonra giderek değişen siyasi konjoktürün etkisiyle Büveyhî emirlerinin zayıflamasıyla başlayan süreç, Abbasi halifelerinin güçlenmesi şeklinde ilerledikçe, Bağdad'da Şîîler ve Sünniler arası dengeler yeniden değişmeye başladı.

Adudüddeve'nin halefleri Şerefüddeve (376-403/986-989) ve Bahaüddeve (Ebû Nasr Fîruz) (379-403/989-1012), dönemlerinde de Bağdad Şîî- Sünni gerginliklerinin merkezi olmayı sürdürdü. Ancak Bağdad'da yaşanan sosyal çalkantılara rağmen ilmi anlamda ilerleme hız kesmedi. Şerefüddeve döneminde yapılan Rasathane ve Bahaüddeve döneminde vezir Sabur b. Erdeşir'in (416/1025) Kerh'te yaptırdığı 'Daru'l ilm' bunun en güzel örnekleridir. Özellikle Daru'l ilm, Şîîlerin ilmi- kültürel anlamda bu dönemde elde ettikleri oldukça önemli bir eğitim mekânı oluştur.²¹⁶

Büveyhî idarecilerden Sultânuddeve (403-411/1012-1020), Müşerrefüddeve (411-416/1020-1025), Celâlû'ddeve (416-435/1025-1043), İmamü'ddeve (435-440/1043-1048) ve Melikürrahim (435-447/1048-1055) dönemlerinde ise Şîîler Büveyhilerin ilk dönemlerindeki ayrıcalıklı uygulamalarını sürdürmeye devam etselerde Bağdad'da Büveyhî hâkimiyetinin zayıflamasına paralel olarak arkalarındaki siyasi desteği de yitirmeye başladılar. Büveyhilerin son dönemleri olarak addedilen bu zaman zarfında bu kez halifeler tekrar Sünniliğin hâkim olmasına destek oldular. Bağdad'da Şîî uygulamalar neticesinde yeterince gerilen Sünni kesim bu defa Şîîlere karşı tepkisini açıkça ortaya koyarak Aşure ve Gadir Hum'da gerginlikler çıkarmaya başladı. Şîîlerin

²¹⁴ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s.552

²¹⁵ İbn Kesir, *el Bidaye ve'n- Nihaye*, C. 11, s.510,528

²¹⁶ İbn Esir, *el Kamil fi't - Tarih Tercümesi*, C.11, s.528

bu özel günlerinde çıkan çatışmalarda Kerh sokakları çoğu kez yangın yerine dönüyordu. Yine Şiîler karşısında güçlenen Sünniler, Şiîlerin Aşure ve Gadir Hum gibi uygulamalarına karşı benzer kutlamalarla tepkilerini göstermeye başladılar. Bunlardan ilk olarak 388/ 998'in Muharrem'inde Şiîlerin Aşuresine karşın Musab b. Zübeyr'in ölümünün yasını tutmaya, aynı yılda Şiîlerin Gadir Hum'una karşın da Hz. Ebu Bekir'in hicrette peygamberimize yol arkadaşlığını kutlamaya başladılar.²¹⁷ Sünnilerin bu uygulamaları ile iyiden iyiye karışan Bağdad'da artık idareciler her iki kesimide sakinleştirmekte zorluk yaşıyordu. Nitekim 393/ 1003'de Amid'ül Cüyüş adlı komutan yalnızca Şiîleri değil Sünnileri de (özellikle Babü'l Basra ve Babü's Şair halkını) bu kutlamalardan men etmek zorunda kalmıştı.²¹⁸ Ancak bu kısıtlamalar bireysel çabalarla sınırlı kalmış süreklilik arz edememiştir. Bu nedenle Bağdad'da gerginlikler devam etmiş öyle ki 425/ 1033'lere gelindiğinde artık Sünniler, onların içinde de çoğunlukta Hanbelîler, Kerh sakinlerini Diclenin suyunu kullanmaktan dahi men edebilir hale gelmişlerdi.²¹⁹

Büveyhilerle birlikte mezhepsel hareketlilik Bağdad'da son derece hararetli akarken öte yandan sosyal ve ekonomik açıdan durum giderek sıkıntılı bir hal alıyordu. Nitekim Bağdad halkı hangi mezhepten olursa olsun onuncu yüzyılda ekonomik açıdan eskiye nazaran kötü günler geçiriyordu. Kötü giden ekonomi, vergilerin çoğalmasına, tüccarların giderek Bağdad'ı terk etmesine neden oldu.²²⁰ Bu zaman zarfında Bağdad sokakları hırsızların ve yankesicilerin kol gezdiği bir hal aldı. Eşkiyalar yüzünden evlerin boş, hamam ve camilerin kapalı kaldığı zamanlar yaşanıyor. Bunların yanında Bağdad'da kimi zaman görülen yangınlarda halka büyük maddî zararlar yüklüyordu. Bu olumsuz koşullara ilave olarak birde mezheplerin hararetli mensuplarının neden olduğu iç çatışmalar Bağdad halkının yaşam standardını iyiden iyiye düşürmüştü.

Sonuç olarak söylenmelidir ki Büveyhilerin Bağdad'a hâkimiyeti ile birlikte Bağdad'ın fikri ve sosyal hareketliliği başta Şia olmak üzere o gün var olan hemen her mezhep için birtakım değişikliklere sahne olmuştur. Büveyhî emirlerinin desteğini alan Şiamezhebi Bağdad'ın entelektüel havzasında itikatlarını diğer mezhep mensuplarına karşı savunacak imkânı elde etmiş, baskılardan arınan Şiî halk inançlarını rahatça

²¹⁷ İbn Kesir, *el Bidaye ve'n- Nihaye*, C.11, s.548

²¹⁸ İbn Kesir, *Age*, C.12, s.27

²¹⁹ İbn Kesir, *Age*, C.1, s.118

²²⁰ *Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, İslamın Rönesansı*, s.16

yaşayabileceği bir özgürlüğe ulaşmış, özellikle Şîî âlimler bu etkileşimde Şîî kelamını ve fikhını sistemleştirme fırsatı yakalamışlardır. Ancak Büveyhî iktidarının zayıflaması Bağdad'da dengeleri tekrar Sünniler lehine çevirmiş, Abbasi halifeleri bu süreçte bilhassa Hanbelîleri desteklemek suretiyle siyasi bekâlarını muhafazaya yöneltmişlerdir.

3.2. Bağdad'da Şîî Âlimler ve Siyasi İlişkileri

Büveyhilerin Bağdad'a hâkim oluşuyla, başşehirde Şîîler lehine gelişen siyasi ve sosyal hareketliliğin Şîî düşünce açısından çok büyük önemi vardır. Zira Büveyhiler iktidarları süresince Şîî âlimleri kollayıp gözetecekler, pek çok Şîî âlimle yakın ilişkiler kuracaklardır. Bu nedenle Bağdad'da Şîîliğin Büveyhilerle geçirdiği evrimi anlamak adına dönemin meşhur Şîî âlimlerinin Büveyhî emirleriyle olan ilişkilerini yorumlayabilmek, tarihi bugüne taşımada daha gerçekçi sonuçlar verecektir. Bu süre zarfında Şîî İmami âlimler Büveyhî devlet adamlarından aldıkları siyasi güçle etkinlik alanlarını genişletmişler, destek gören ilmi çalışmalarlarıyla İmami kelmamını Ahbarilik denen nass ağırlıklı ekolden, aklın daha mühim rol oynadığı Usuli anlayışa doğru yönlendirmişlerdir.

Büveyhî emirleriyle iyi ilişkiler içinde olan Şîîlerin kıymetli âlimlerinden zikretmemiz gereken ilk isim Ebu Cafer Muhammed b. Ali b. el-Hüseyin b. Musa b. Bâbeveyh el-Kummî (ö. 381/991)'dir. Kummi'nin doğum tarihi netliğe kavuşmamakla birlikte ikinci sefir Muhammed b. Osman'ın vefatından sonra, Hüseyin b. Ruh'un sefirliğinin ilk döneminde Kum'da doğmuş olabileceği tahmin edilmektedir.²²¹Şeyh Saduk lakabı ile meşhur olan Kummi'yi Şeyh Tusi 'imâmüddîn/ dinin direği' olarak da lakaplandırır. Kummi ilk dini eğitimini ailesinde almış, özellikle Hadis ilmi hususunda babasının ilmi birikiminden istifade etmiştir. Kum'da kaldığı süre zarfında İmamiyye'nin sayılı âlimleri arasına girmiş olan Kummi sonrasında Bağdad'a gelerek bu kentin ilmi havasından da yararlanarak ilmi birikimini artırmıştır. Kummi'yi çağdaşları içinde ayrıcalıklı yapan, fıkıh alanında hazırladığı '*Men la yahduruhul fakih*' adlı meşhur eseridir. Bu eser İmamiyye Şiasınca muteber kabul edilen '*el-Kütüb'ül-Erba'*' adıyla anılan hadis kitaplarının ikincisidir.²²² Kummi bu eserinin yanı sıra Gaybet döneminin uzamasıyla birlikte gerek İmamilerin tereddütlerinin giderilmesinde gerekse Şia dışından gelen eleştirilere cevap verilmesinde önemli bir etkiye sahiptir. Kummi bu süreçte akli izahlarda bulunmak suretiyle imametın lüzümü, imamların günahsızlığı ve Gaybet konusunda oluşan sorulara yanıtlar vermeye çalışmıştır. Her ne

²²¹ Mustafa Öz, "İbn Babaveyh", *DİA*, 1999, C.19, s.345

²²² İlyas Üzüm, "Kitabı Erbaa", *DİA*, 2003, C.81, s.4

kadar hala nassı bir delil olarak akıldan ziyade önemse de akli izahlarla ahbari geleneğin dışına Kummi ile çıkılmaya başlanmıştır denebilir.

Büveyhî devlet adamları ile yakın ilişkiler içinde olmuş olan el Kummi, özellikle Büveyhilerin Rey ve Cibal yöneticisi olan Rüknuğdevle'nin (366/976) sempatisini kazanmış, onun sarayında ilmi münazaralarda bulunmuş ve bu tartışmaları '*el meclisüllezi cera lehu beyne yedey Rüknuğdevle*', adlı kitapta toplamıştır.²²³ Rüknuğdevle'nin isteği üzerine sarayına yerleşen Kummi orada öğrenci yetiştirmekle de ilgilenmiştir. Bazı tarihçiler, Kummi'nin İran, Horasan ve Maveraünnehir bölgelerine yaptığı yolculukları Büveyhî emiri Rüknuğdevle'nin talimatıyla gerçekleştirdiğini, böylece oralarda İmamiyye inancının yerleşmesini amaçladığını ileri sürmüşlerdir.²²⁴

Büveyhî emirleri ile iyi ilişkiler içinde olduğu nakledilen İmami âlimlerden bir diğeri de Ebü Ali Muhammed b. Ahmed b. el-Cüneyd el-İskafi (ö. 381/991) dir.²²⁵ Kâtib lakabıyla meşhur olan İbnü'l Cüneyd, Bağdad ile Vasıt arasındaki İskaf'ta dünyaya gelmiştir. Dördüncü sefir olduğu iddia edilen Ali b. Muhammed'le tanışmış olan İbnü'l-Cüneyd, aynı zamanda Şeyh Müfid, Hüseyin b. Ubeydullah el-Gadairi ve Ebu Abdullah İbn Abdun'un dahocasıdır. Bir yıl Nişabur'da kalması dışında genellikle Bağdad'da yaşamış olan İbnü'l-Cüneyd Rey'de vefat etmiştir. İbnü'l-Cüneyd, İmamiyye Şiasınca daha çok fakih olmaktadır. İmamilerce 'büyük gaybet' döneminin başlamasından sonra artan fıkhi çalışmalar içerisinde fıkıh usulü alanında yaptığı çalışmalarla tanınan İbnü'l Cüneyd, çağdaşı İbn Akil'le birlikte 'Kadimeyn' olarak adlandırılır. İbnü'l Cüneyd, eserlerinden hiçbirini bugün mevcut olmamakla birlikte fıkıh usulü alanında eser yazan ilk Şiî âlimi sayılmaktadır. İbnü'l Cüneyd de kendinden sonraki süreçte Şeyh Müfid, Şerif el-Murtaza ve Ebu Ca'fer et-Tusi ile birlikte giderek güçlenecek olan Usuli anlayışın ilk temsilcilerinden biri sayılmakta ve Ahbarilerin tenkitlerine maruz kalmaktadır.²²⁶ Her ne kadar eleştirilere maruz kalıyor olsalar da İbn Akil ve İbn Cüneyd'le başlayan, akli izahların daha çok kullanıldığı Usuli anlayış

²²³ Ahmet Güner, "Rüknuğdevle", *DİA*, 2008, C.35, s.285

²²⁴ Mustafa Öz, "İbn Babaveyh", *DİA*, 1999, C. 19,s.346; Halil İbrahim Bulut, "Şiî-USuli Gelenekte Hz. Ali ve İmametinin Dayanakları", *Hazreti Ali Sempozyum Bildirileri, Ekim 2007*, s. 81

²²⁵ İbn Kesir, *el Bidaye ve'n- Nihaye*, C.12, s.30; Mazlum Uyar, *Şiî İmamın Otoritesinin Temelleri*, *Kaknüs Yayınları*, Mayıs 2004, İstanbul, s.20

²²⁶ Mazlum Uyar, "İbn Cüneyd", *DİA*, 2006, C.21, s.5

sayesinde zamanla İmamiyye Şiası içinde yer bulan ictihad ve kıyasa olan düşmanlığın zayıfladığı görülecektir.²²⁷

İbn Cüneyd'in mensup olduğu İskafi ailesi de tıpkı Nevbahtiler gibi, Bağdad'ın önde gelen ailelerinden biridir. İbn Cüneyd'in dönemindeki İmami âlimlerin önde gelenlerinden birisi olup onikinci imam adına humusu onun topladığını ve öldükten sonra da bunları emanet olarak kız kardeşine bıraktığı nakledilmektedir.²²⁸

Büveyhî döneminin İmami âlimleri içinde en dikkat çeken isim ise şüphesiz Şeyh Müfid lakaplı Ebu Abdullah Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'man el-Harisi el-Ukberi (413/1022)'dir. Bağdad'ın kuzey doğusunda bulunan Ukbera'da, 338/949 yılında dünyaya gelmiş olduğu sanılan Müfid'in babası İmamiyye'nin Vasıt'taki muallimlerinden olduğundan dolayı 'İbn Muallim' olarak da anılmaktadır. İlk eğitimini aile içinde alan Müfid, sonrasında Bağdad'a gelerek burada Mansur camiinde verilen hadis derslerine katıldı. Şeyh Müfid, kendi devrindeki İmamilerin kelimada konusunda lideri ve mezhebin sözcüsü kabul edildi. Bağdad'da düzenlenen pek çok ilmi tartışmaya katılan Müfid, mezhebini yaymak için Kerh'in Derbüriyah'taki camiinde ve kendi evinde toplantılar yaptı.

İmami kelama katkıları şüphesiz Müfid'i diğer âlimler içinde ayrıca önemli kılıyordu. Zira Müfid, gelenekçi addedilen Kum âlimleri ile yenilikçi olarak anılan Nevbahtilerin metodlarına son derece hâkim olması neticesinde Usuli düşüncenin seyrini oldukça etkileyecek bir isimdir. Şia'da akılcı, rasyonalist kelimada Şeyh Müfid ile başlamış, dolayısıyla Usuli anlayış giderek güçlenmiştir.²²⁹ Mu'tezili kelama hâkimiyeti dolayısıyla Müfid, daha önce başarısız bir şeyi gerçekleştirerek Mu'tezile ve Şia arasındaki farkları tesbit ederek, kelimada hususunda birlikte anılan bu iki mezhebin arasına net bir sınır çizmiş oldu. Şeyh Müfid yalnızca kelimada alanında değil fıkıh ilminde de Şîî düşünce için orijinal görüşler ileri sürmüştür. O, *Muknia* adlı eserinde, rasyonel usuli prensipleri uygulayarak fıkıha yeni bir çehre kazandırmıştır. *Muknia* imamların ahbarından yola çıkarak Müfid'in görüşlerini ifade ettiği ilk Şîî fıkıh eseridir. Müfid bu kitabı Büveyhî emiri Bahaüddeve'nin isteği üzerine kaleme almıştır.

²²⁷Hakyemez, "Şîî İmamiyye Fıkımın Teşekkül Süreci ve İmamet", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2008/1, C. 7, S.13, ss. 7-36.s.21

²²⁸ Mazlum Uyar, *Şîî Ulemanın Otoritesinin Temelleri*, Kaknüs Yayınları, Mayıs 2004, İstanbul, s.20; Halil İbrahim Bulut, *Şia'da Usuliliğin Doğuşu ve Şeyh Müfid*, Araştırma Yayınları, Ankara 2013, s. 53

²²⁹ Avni İlhan, "Şeyh Müfid", *DİA*, 2006, C.31, s.502; Bulut, *Ağm*, s.168

Müfid'in İmamilerce bir diğer önemi de onun toplumda elde ettiği konuma dayanıyordu. Zira Müfid vaktinin büyük kısmını çevre bölgelerden kendisine sorulara cevap vermeye ayırmıştır. Harizm, Nişabur, Cürcan, Sâriye, Taberistan, Sagan, Dinever, Huzistan, Fars, Rakka, Hair, Ukbera gibi merkezlere yazdığı risaleler onun etki alanının ne derece geniş olduğunu göstermektedir. Araştırmacılığı ve üslubuyla haklı bir şöhrete kavuşan Müfid kendisinden sonra gelen Şîî âlimlerinin önemli bir kaynağı haline gelmiştir. Günümüzdeki Şîî kelamı ve fihkî onun kurduğu temeller üzerine bina edilmiş olup bu sahada ortaya koyduğu Usuli metot halen sürdürülmektedir.

Döneminde yetiştirdiği pek çok öğrencisi olan Müfid, Büveyhî emiri Adudüdevle (ö.372/983) ile de iyi ilişkiler içinde oldu. Adudüdevle tarafından mâli anlamda oldukça destek gören Müfid'in, bu imkânlarla öğrencilerinin masraflarını karşıladığı bilinmektedir.²³⁰ Adudüdevle aynı zamanda Müfid'in ilmi şahsiyetini takdir etmekte, zaman zaman kendisine ziyarette bulunmakta, hatta ondan İmamiyye fihkına dair dersler almaktaydı.²³¹

Şeyh Müfid'in başarısı bir bakıma Büveyhilerin iktidarında yatmaktadır. Adudüdevle ile olan ilişkileri, onun görüşlerini serbestçe ortaya koyabilmesi için uygun bir ortam sağlamıştır. Müfid'in şahsında Bağdad medresesi, kısa sürede Şîî düşüncenin en önemli merkezi haline gelmiştir. Nitekim bu dönemde daha öncesinde Sünnilerce kullanılıyorken Büveyhilerle birlikte Şîîlerin eğitim merkezi haline dönüşen Berasa mescidi, Müfid'in sık sık ilmi toplantılar yaptığı bir mekâna dönüştü.²³² Bununla birlikte Şeyh Müfid Bağdad'ın entelektüel ortamında, sadece İmami düşünce ile değil aynı zamanda diğer düşünce mensuplarıyla da iletişime geçti ve kendi sistemini kurarken bunlardan da büyük ölçüde istifade etti. Hatta Uyar'ın ifadesiyle Müfid'i yaratan Bağdad'ın bu entelektüel atmosferiydi denilebilir.²³³

Müfid'in Bağdad Büveyhî hanedanlığının himayesinde yaşayıp onlardan destek görmüş olması, onun siyasi otorite hakkındaki görüşlerini de etkilemiştir. Tabir caizse

²³⁰ Halil İbrahim Bulut, "Şîî-Usuli Gelenekte Hz. Ali ve İmametinin Dayanakları: Şeyh Müfid Örneği", *Hazretü Ali Sempozyum Bildirileri*, Ekim 2007, s.193

²³¹ Halil İbrahim Bulut, *Şîada Usuliliğin Doğuşu ve Şeyh Müfid*, s.60,115

²³² Bulut, *Age*, s. 59; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, s. 86-87

²³³ Mazlum Uyar, *Şîî Ulemanın Otoritesinin Temelleri*, s.24; Bulut, *age*, s. 172

Şîi siyasi fikhının da temelleri Bağdad'da Müfid ile atılmaya başlamış, Murtaza ve Tusi tarafından tamamlanmıştır.²³⁴

Döneminin İmamilerinin lideri vafındaki Müfid, Bağdad'da meydana gelen Şîi-Sünni ilişkilerinde de kilit rol oynamıştır. Hatta zaman zaman bu olaylardan sorumlu tutularak ya da çatışmanın önüne geçmek için Bağdad'da sürgüne gönderildiği, zaman zaman da evinin yağmalandığı olmuştur.²³⁵

Büveyhî dönemi Bağdad'ında yaşayan, dönemin önemli İmami simalarından biri de Alemü'l-Hüda Ebü'l-Kasım Ali b. el-Hüseyn b. Musa b. Muhammed el-Alevi eş-Şerif el-Murtaza (ö. 436/1044)'dır. 355/966 yılında Büveyhî hâkimiyeti altındaki Bağdad'da dünyaya gelen Murtaza'nın babası da farklı zamanlarda Bağdad'da Talibiler'in nakipliği görevini üstlenmiş, Musa el-Kazım neslinden gelen Ebu Ahmet Hüseyin'dir. İmamiler için son derece olumlu gelişmelerin yaşandığı bu dönemde ilk eğitimini ailesinden alan Murtaza daha sonra Şeyh Müfid'in öğrencileri arasına girerek İmamiyye fikhını ve kelamını ondan öğrenme şansı yakalamıştır. Hadis bilgilerini başta İbn Babeveyh el Kummi'nin kardeşi Hüseyin b. Babeveyh olmak üzere çeşitli âlimlerden alan Murtaza'nın hocaları arasında Abdülaziz b. Nübate, İbn Cinni ve Mu'tezile temayüllü Şîi Merzübanî ile Kadi Abdülcebbar'ı da saymak mümkündür.²³⁶

İleriki yıllarda kardeşi ile birlikte babası gibi Talibilerin nakipliğine getirilecek olan Murtaza daha sonra bu görevinden azledilse de (397/1007) Büveyhiler'den Bahaüddeve'nin, Halife Kadir Billah'a baskı yapması üzerine bu kez Muhammed 'er-Radi Zü'l-hasebeyn' ünvanıyla tekrar nakipliğe atandı. Ayrıca bu olaydan sonradır ki kendisine 'el-Murtaza Zü'l-mecdeyn' ünvanı verildi ve bundan sonra Şerif el-Murtaza diye meşhur oldu. Nakiplik kurumu Büveyhilerden evvel Zeydiler tarafından ifa edilmekte iken Murtaza'nın babasından itibaren İmamilere geçmişti. Murtaza'ya da bu görevi yanında hac emirliği ve mezalim konusunda hükmetme yetkisi de verildi.²³⁷

Şerif Murtaza ile birlikte Usuli anlayış içindeki rasyonalist akım zirveye ulaştı. Ahbarî akıma karşı sert bir tavır alan Murtaza, sadece muhaliflerinin değil İmamiyye'nin hadis kitaplarının da birtakım mevzuhadislerle dolu olduğunu ifade

²³⁴ Uyar, *Şîi Ulemanın Otoritesinin Temelleri*, s.32

²³⁵ Bulut, *Şîa da Usuliliğin Doğuşu ve Şeyh Müfid*, s. 30-31

²³⁶ Mustafa Öz, "Şerif Murtaza", *DİA*,2000, s.587

²³⁷ Habib Kartaloğlu, "Şeyh Müfid ve Şeyh Saduk Bağlamında Usuli, Ahbarî Farklılaşması", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 13, Sayı: 24 (2011/2), ss. 193-21, s.66

etmesinin yanında,²³⁸ itikadi konularla birlikte fihhi konularda dahi ahad haberle amel edilemeyeceğini ileri sürmekte idi.

Sahip olduğu serveti, bulunduğu resmi görevleri yanı sıra geniş bilgisi ve edebi yetenekleri de, Şerif el- Murtaza'yı devrinde Bağdat'ın siyasal ve sosyal hayatında etkili bir kişi haline getirdi. O bu konumu sayesinde birçok öğrenci yetiştirdiği gibi pek çok sayıda eser de telif etti.

Murtaza nakiplik vazifesi esnasında gerek Büveyhî emirlerle gerekse hilafette bulunan Tai'-lillah, Kadir-Billah ve Kaim-Biemrillah ile yakın ilişkiler içinde bulundu. Hatta Kaim'e ilk biat edenlerden biri de Şerif el-Murtaza oldu.²³⁹ Kadir-Billah (991-1031) tarafından Fatımilerin şeceresinin sahteliğine yönelik hazırlanan bildiriye de imza atmıştır.²⁴⁰ Büveyhî vezirleriyle, bilhassa Bağdat valisi olan Vezir Fahrüddeve ile yakın arkadaşlık tesis eden Murtaza'nın onu öven şiirleri vardır. Özellikle Büveyhilerin son zamanlarına doğru güç kaybetmeye başlamalarıyla birlikte orduya olan egemenlikleri azalınca, Bağdat'da bulunan Türklerle, Deylemlî askerler arasında çıkan anlaşmazlıklarda Murtaza zaman zaman aracılık etmekle görevlendirilmiştir. Bağdat'ın Kerh bölgesinde 420 /1029 yılından itibaren ortaya çıkan Sünnî-Şîî çatışmalarında Şîîlerin sözcülüğünü üstlenen Murtaza, gerek Büveyhî emirleri gerekse halife nezdinde önemli teşebbüslerde bulunarak ihtilafların çözümü için çaba sarf etmiş, 25 Rebiyülevvel 436 (20 Ekim1044) tarihinde ise vefat etmiştir.²⁴¹

Büveyhilerin güvenini kazanan ve son dönemlerinde destekledikleri İmami âlimlerin bir diğeri de Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen b. Alî et-Tûsî (ö. 460/1067)'dir. Hicri 385 yılında Horasan'ın Tûs şehrinde dünyaya gelen Tûsî'nin Horasan'da geçen hayatının ilk 23 yılı hakkında kaynaklarda net bir bilgi mevcut değildir. İlk eğitimini Sünniliğin yaygın olduğu Tûs'da almış olduğu düşünülen Tûsî sonrasında Bağdat'a gelerek Hüseyin b. Ubeydullah el-Gadâirî, Ebü'l-Hasan b. Ebû Cûd, Ahmed b. Muhammed b. Mûsâ el-Ahvâzî ve Ebû Abdullah İbn Abdûn ve Şeyh Müfid gibi çok sayıda âlimden dersler almıştır. Müfid'in gözde öğrencilerinden biri olmayı başaran Tûsî, onun ardından Şerîf el-Murtazâ'nın derslerine devam ederek kendisini yetiştirmiştir. Müfid gibi Murtaza da Tûsî'nin yetişmesi için gerekli ilgiyi

²³⁸ Keşşî, *Rical*, s.133 naklen Halil İbrahim Bulut, *Şiada Usuliliğın Doğuşu ve Şeyh Müfid*, s. 108

²³⁹ İbn Kesir, *el Bidaye ve'n- Nihaye*, C.12, s.112

²⁴⁰ İbn Kesir, *age*, C.12, s.113

²⁴¹ Mustafa Öz, "Serif Murtaza" *DİA*, 2000,C.38, s.586

göstermiş ve ihtiyaçlarını karşılamaında yardımcı olmuştur. Tûsî, Bağdad'da Büveyhî hükümdarı Bahâüddeve'nin (379-403/ 989-1012) veziri Ebû Nasr Sâbûr b. Erdeşîr'in kurduğu, 100.000 kadar kitabı ihtiva eden Dârül-İlim'den istifade ettiği gibi hocası Şerîf el-Murtazâ'nın 80.000 kitaplı kütüphanesinden de büyük ölçüde yararlanarak pek çok eser telif etmiştir. İmamiyye'nin değer verdiği dört hadis kitabından ikiside (*Tezhib 'ül-Ahkâm ve el-İstibsâr*) Tûsî'ye aittir. Zamanla Tûsî hocası Murtaza'nın ilmi birikimine vâkıf olarak bir nevi onu geleceğe taşıyan halefi olmayı başarmıştır. Henüz hocası hayatta iken önemli eserler yazabilmiş ve çeşitli şehirlerden gelen mektuplara cevaplar yazmıştır.

Murtaza'nın ardından Usuli düşünce Tûsî ile temsil edilmiştir. Tûsî Kerh semtindeki evinde çok sayıda öğrenci yetiştirmiş, gerek Bağdad'dan gerekse çevre illerden gelen heyetlerle dini meseleler üzerine istişarelerde bulunmuştur. Bağdad ve çevresinde edindiği bu itibar Tûsî'yi siyasi açıdanda önemli bir konuma taşımıştır. Bağdad'da geçirdiği süre zarfında bir yandan Şîî Büveyhilerin güvenini kazanan Tusi diğer yandan da Abbasi halifesi Kaim-Biemrillah'ın (422-467/1031-1075) takdirini kazanmayı başarmıştır. Öyle ki Halife Tûsî'ye ilim tadrısatı için bir kürsü hediye etmiştir.

Yaklaşık kırk yıl Bağdad'da, Büveyhî hâkimiyetinin son dönemlerine değin kalan Tûsî, şehirde yaşanan kıtlıklar ve hastalıklar kadar, mezhep kavgaları sonucu da pek çok ölüme şahit olmuştur. Özellikle Şîî- Sünni çatışmalarında evinde bulunduğu Kerh semtinin yağmalanması, evi ve kürsüsünün yakılması neticesinde Bağdad'ı terk ederek Necef'e yerleşmiş ve orada vefat etmiştir.²⁴²

Tûsî, Büveyhilerin iktidarının son dönemlerini yaşayan bir İmami âlim olarak Şîî İmami itikadını devraldığı yerden onararak İmamilere pek çok katkılarda bulundu. Özellikle Şîî fıkına dair İmamiyye'nin görüşlerini netleştirdi. Tûsî'nin Sünni fıkına hâkim bir âlim olarak Şîî fıkıh usulünün sistemleştirilmesinde katkıları inkâr edilemez.²⁴³ Tûsî Sünni fıkından da faydalanarak ve hatta ondan iktibaslarla bulunarak

²⁴² Mustafa Öz, "Tusi", *DİA*, 2012, C.41, s. 433

²⁴³ Abdullah Kahraman, "Sünni -ŞîîUsül Polemigi (Tûsî Örneği)", *Marife*, Yıl. 5, Sayı. 3, Kış 2005, ss. 213- 232, s.214

Caferi fikhını sistem ve muhteva bakımından bağımsız hale getirmiştir. O, kendi geliştirdiği fikh sistemini *el-Mebcut ve en-Nihayea* dlı eserlerinde ortaya koymuştur.²⁴⁴

Görüldüğü üzere Büveyhiler döneminde Büveyhî devlet adamlarıyla sıkı ilişkiler içinde olan İmami âlimler, gerek yetiştirdikleri öğrencilerle gerekse ilmi çalışmalarlarıyla İmamiyye Şiasının seyrinde oldukça önemli bir rol oynamışlardır. Büveyhî idarecilerin onlara sağladıkları maddi kaynaklar ve siyasi statü, söz konusu âlimlerin Bağdad'da hareket alanlarını genişletmiş, ilmi çalışmalarını kalıcı hale getirmiştir. Böylece İmamiyye Şiası adı geçen yüzyılda güçlenerek daha etkili hale gelebilmiştir.

²⁴⁴Abdullah Kahraman, "Caferi Usulcü Tusi'ye Göre Bağlayıcılık Açısından Hz. Peygamber'in Fiilleri", *Bakü Devlet Üniversitesi İlmî Mecmuası*, Mart, 2015, s.13

3.3.Şîî Düşüncenin Gelişim Seyri

Büveyhilerin Bağdad'da iktidarları en çok Şîî ulemanın konumunu etkiledi. Zira İmamiyye'de büyük gaybetin başlaması ile birlikte ulemanın omzuna ağır bir yük yüklenmişti. Bu yük İmami toplumun bir arada tutulması ve imamın yetkilerinin devralınması idi. İmamiyye âlimleri meydana gelen boşluğu doldurabilmek ve İmamî toplumu dağılma tehlikesinden koruyabilmek için, büyük bir gayrete girerek gaybet öncesi döneme oranla faaliyet alanlarını genişlettikleri gibi, hayatta olan fakat kendisiyle irtibat kurulamayan imam anlayışı dolayısıyla da bazı çözümler üretmeye koyuldular.²⁴⁵ Böylelikle ulema artık yalnızca hadis nakleden bir konumdan çıkarak hem hadisçi hem kelamcı olma özelliğine doğru mecburi bir kayma yaşadı.

Büveyhilerin Bağdad'da kurumsallaşması Şîîler için en önemli etkiyi Şîî kelamı üzerinde gerçekleştirdi. Zira Şîîlik Büveyhilerin başlangıcındaki sosyal uygulamaların devamında fikri alanda da kendini geliştirmeyi hatta birtakım açmazlarını tamamlamayı bu dönemde başardı. Adudüdevle (368-373/ 978-983) her ne kadar tarafsız uygulamalara imza atsa da diğer taraftan Şîî âlimleri sonuna kadar destekledi.²⁴⁶ Hazineden onlar için ciddi ödemeler yaptı. Onun döneminde Bağdad, Şîî kelam âlimleri için benzeri görülmemiş bir ilmi gayretin oluşmasına sahne oldu. Şeyh Saduk (381/991), Şeyh Müfid (413/1022), Şerif el-Murteza (436/1044) ve Tusi (460/1067) gibi, müteakip asırlarda görüş ve düşünceleri ile otorite kabul edilen bilginler bu dönemde Bağdad'da yetişti. Bütünü yöneticilerce desteklenen İmami bilginler, büyük bir Şîa literatürü meydana getirmelerini önemli ölçüde Büveyhilere borçludurlar.

Şîîler bu döneme değin müstakil bir Şîî devlete sahip olmadıkları için kendilerine özgü bir Şîî hukuku oluşturamamışlardı. Rakipleri olan Sünni mezhepler ise hukuki sistemlerini, hatta usullerini tamamlamış olarak Şîa'nın inançlarına karşı durabilecek güçte bulunuyorlardı. Özellikle Hanbelîlerin Şîîlere yönelik sert tutumları bu dönemde Şîîleri, Büveyhilerin de desteğiyle rakiplerine karşı durabilecek bir hukuk sistemi oluşturmaya sevk etti. Şîî âlimler bu dönemde hadis, kelam ve fıkıh konusunda Şîî düşünceye oldukça ciddi katkılarda bulundular. Şîî âlimler için bu dönemin en belirgin değişikliği, rakipleri ile girdikleri tartışmalarda kendi akidelerini savunmak için

²⁴⁵Ahmet İshak Demir, "İmamın Yetkilerinin Fakihlerce Devralınma Süreci", *e-makâlât Mezhep Araştırmaları*, II/1 (Bahar 2009), ss. 43-75. s. 52

²⁴⁶Güner, *age*, s.181

kelam ilminden istifade etmek mecburiyetinde kalmaları oldu. Büveyhî döneminde etkin olan Şîî âlimlerinin Mu'tezile ile girmiş oldukları yakın ilişkiler de onların Şîî kelamını olgunlaştırmalarına olanak sağladı. İmamet, küçük ve büyük gaybet ve dört sefirin imam tarafından görevlendirilmesi, takiyye, recat, Şîî fikhı gibi konular, önceden ele alınmakla birlikte, ilk olarak sistemli ve düzenli bir şekilde Müfid, Murtaza ve Tusi gibi rasyonel düşünceyi temsil eden Şîî âlimler tarafından bu dönemde değerlendirilmeye başladı.

4/10. yüzyıla kadar Şîî ulema akidelerini desteklemek için ahbara ait rivayetleri kullanmış kelamdan faydalanma gereği duymamıştı. Ne var ki onikinci imamın gaybetinin uzaması ve oniki imamcılarının gerek hasımlarının gerekse Zeydilerin eleştirileri karşısında ahbarın artık yetersiz kalmaya başlaması Şîî imami âlimleri kelamın rasyonel metodunu kullanmak zorunda bıraktı. Bu gelişmeler sonucu Şîî ulema akli delillerden de istifadeye mecbur oldu.²⁴⁷

Büveyhilerin Şîîlere sağladığı toleranslar ve yardımların, Bağdad'ın kültürel atmosferiyle de birleşmesi üzerine Şîî kelamı yeni bir döneme girmiş oldu. Şîî inançları içinde en temel mevzu olan İmamet meselesi hali hazırda hala pek çok eleştirilere maruz oluyor, onikinci imamın 329/ 940'da başlayan büyük gaybetiyle birlikte Şîîler için yeni kelami meseleler çözüm bulmayı bekliyordu. Tüm bu tıkanıkların çözüme kavuşması için Şîî düşünce ahbari usulden uzaklaşarak akli metotlardan istifade edeceği usuliliğe doğru yön değiştirmeye başladı.

Büveyhilerin kurumsallaştığı bu dönemde Şîî âlimler, Şîî imamet düşüncesini kademeli olarak sistemleştirmeyi başardılar. Büveyhilerin Bağdad'a hâkimiyetinden birkaç yıl önce vefat eden Kuleyni (329/941) imamı tasdik ve ona iman etmenin dini bir vecibe olduğunu, imamları tasdik etmeyen kimsenin cennete giremeyeceğini, yeryüzünün imamlardan mahrum olmayacağını, yeryüzünde iki kişi bile kalsa birinin imam olacağını dile getirirken, ardından takipçisi olan Numani ve Saduk da imamlara olan ihtiyacı nassı kullanarak dile getirmişlerdir.²⁴⁸ Büveyhî siyasetçilerden oldukça fazla destek gören, Usuli anlayışın kurucusu kabul edilen Müfid ise imamet gerekliliğini nassın yanı sıra akılla da izah ve ispat etmeye gayret etmiş, imameti lütuf

²⁴⁷ Mazlum Uyar, *İmamiyye Şiasında Düşünce Ekolleri, Ahbarilik, Ayıştığı Kitapları*, Ocak 2000, s. 39

²⁴⁸ Halil İbrahim Bulut, "Şîî- Usuli Gelenekte Hz.Ali ve İmametın Dayanakları", *Hz.Ali Sempozyum Bildirileri*, İzmir 2009, s.78

nazariyesi üzerine bina etmeye çalışmıştır.²⁴⁹Müfid'in öğrencisi Murtaza'ya geldiğinde de imamet nazariyesinin akli daha da içine alacak şekilde geliştirildiği görülür. Murtaza imametın lütuf olduğu konusunu daha da aklileştirerek, imametın yalnızca imamlar için değil aynı zamanda insanlar içinde bir lütuf olduğunu söyler.²⁵⁰ Murtaza, İmametın aklen zorunlu bir müessese olduğunu isbat için büyük çaba harcamakta ve bu müessese olmadan insanoğlunun hayatiyetini sürdüremeyeceğini isbat etmeye çalışmaktadır.

Tusi'ye göre de imamet usulid'din içerisinde yer alan bir konudur. Ona göre Allah "Kulların menfaatleri için güçleri nispetinde onları mükellef tutar ve onların üzerlerine mükellefiyetleri ile ilgili vecibeleri lütuf olarak yükler"; nübüvvetin ise böyle bir lütuf olduğu aşikârdır; imamet de kulların mükellefiyetleriyle ilgili bir vecibe olduğuna göre o da bir lütuftur.²⁵¹

Büveyhilerin Bağdad'da yönetimlerinde istikrarı sağladıkları dönemde Şiî âlimler için olgunlaştırılacak olan bir diğer meselede onikinci imamın uzayan gaybeti idi. Onuncu yüzyılın başlarında Şiî âlimler imamların senedlerini daha önceden Hz. Ali'ye dayandırdıkları gaybet üzerine zaman zaman rivayet ettikleri hadisleri delil göstererek gaybeti savunuyor, bu durumu meşru göstermeye gayret ediyorlardı. Dolayısıyla bu zamana değin Şiî ulema gaybeti hep ahbarla savundu. Nitekim Kuleyni'nin '*el-Kafi*'i ve ibn Babaveyh'in (Şeyh Saduk) '*Kemalud'din*' adlı eserleri bu tür rivayetlerin yer aldığı iki örnek eserdir.²⁵² Ne var ki onuncu asra geldiğinde artık ahbar bu konuda yetersiz kalmaya başlamış bu da Şiî ulemayı imamet gibi gaybet hususunda da kelami deliller kullanmak zorunda bırakmıştı. Nitekim Kuleyni eserinde iki tür gaybetten söz ederken ve bunun birincisinin kısa diğerinin uzun olduğunu söylüyorken²⁵³ Şeyh Saduk ise (her ne kadar ahbari olarak anılsa da) gaybetin izahı için akli birtakım deliller getirmek zorunda kalıyordu. O gaybetin bir yokluk hali olmadığını, imamın gizlense de var olduğunu iddia etmek suretiyle konuya başka bir

²⁴⁹Bkz. Hasan Onat, "Şiî İmarnet Nazariyesi", *Ankara Ü. İlahiyat Fak. Der.* , S.32, s.96

²⁵⁰I.K.A. Howard, Çev. M. Ali Büyükkara, 'Şiî Kelam Edebiyatı', *Religion, Learning, and Science in the Abbasid Period*, ed. M.J. L. Young, J.D. Latham, R.B. Serjeant, (Cambridge 1 990),2. Bölüm, ss 16-32, s.224

²⁵¹ Onat, "Şiî İmarnet Nazariyesi", *Ankara Ü. İlahiyat Fak. Dergisi.* , S.32, s.93

²⁵² Hakyemez, *age*, s.136; Niyazi Kahveci, "Şia- Mutezile Gaybet Tartışması", *AÜİFD XLVI* (2005), S.2, ss. 153-166, s.154

²⁵³Kuleynî, *el-Kâfi*, II, 131, 141.Cemil Hakyemez, *age*, s.161; Habib Kartaloğlu, "İmamiyye'de Ahbârî-Usûlî Farklılaşması: Şeyh Saduk ve Şeyh Müfid Örneği", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 13, S. 24 (2011/2), ss. 193-216, s.208

pencereden bakmaktadır. Usuli anlayışın en önemli temsilcisi sayılan ve akla dayalı Şîî kelamının kurucusu kabul edilen Şeyh Müfid ise konuyu daha detaylı olarak ele almak suretiyle hem muhaliflerin itirazlarını ortadan kaldırmak hem de meseleyi daha anlaşılır kılmak için akli izahlara daha fazla yönelmiştir. Müfid ahbari geleneğin artık gaybete dair soruları cevaplamakta yetersiz kaldığı düşüncesiyle, usuli anlayış gereği konuya dair daha fazla akli izahlar yapma gereği duymuştur. O, Mehdi'nin doğumu ile ilgili kendisinden önceki İmami âlimlerin yaptığı gibi nakli haberler aktarmak yerine konuyu sosyal realiteden yola çıkarak izah etmeye çalışmış ve itirazlara bu ekseninde cevap aramıştır. O, kelamla ilgili eserlerinde gaybet konusuna önemli miktarda yer ayırmakla birlikte bu konuda ' *el-Mesailu'l-aşere fi'l-gaybe* 've ' *Resail fi'l-gaybe* ' adlı eserlerini telif etmiştir.²⁵⁴

Şeyh Müfid'in öğrencisi Şerif el-Murtaza (436/1044) da, gaybetin geçerliliğini, geniş şekilde izah ettiği iki şarta bağlamıştır. Bunlar, tüm zamanlarda bir liderin olması ve bu kişinin, insanı kötü fiil işlemekten alıkoyabilmesi için masum olmasıdır. Ona göre söz konusu şartlar aklın bir gereğidir. Bu iki prensip kabul edildiğinde geriye bir şey kalmaz. Bundan dolayı bunlardan şüphe edilmemesi lâzım gelir. Bir kişinin tehlikeden dolayı kendini koruması veya gaybete girmesi akıl ve gelenek bakımından da zorunludur. Meselâ Murtaza'ya göre Hz. Peygamberin bu yüzden hicret esnasında mağarada saklanması bunun örneklerindedir.²⁵⁵

Gaybetin geçerliliğinin iki şarta bağlı olması görüşü, Murtaza'dan sonra Tûsî (460/1067) tarafından da paylaşılmıştır. Bunlar, bir imamın var olması ve imamın günahsızlığının zorunluluğudur. Bundan dolayı bunlardan şüphe edilmemesi lâzımdır. Ona göre bu imam, Allah'ın lütfu gereği ilâhî rehberin bir aracısı olarak ortaya çıkacaktır. Tûsî, Allah'ın lütfunun gaybet durumu süresince devam edeceğini, gaybetin uzamasının Şîî toplumun kazandığı faydalar açısından daha da yararlı olacağını iddia etmiştir.²⁵⁶

Büveyhilerle birlikte Şîî kelamcılarının olgunlaştırdıkları bir mevzu da Mehdi inancı oldu. Büveyhilere gelinceye dek mehdilikle alakalı birbirleriyle çelişen pek çok

²⁵⁴ Cemil Hakyemez, *age*, s.138; Halil İbrahim Bulut, *Şia'da Usuliliğn Doğuşu ve Şeyh Müfid*, Araştırma yayınları, Ankara, 2013 s.135; Habib Kartaloğlu, *Seyh Saduk Ve Seyh Mufid Bağlamında İmamiyye'de Ahbarı-Usulî Farklılaşması, (Yüksek Lisans Tezi)*, TC Sakarya Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Mezhepler Tarihi Bilim Dalı, Haziran 2011, s.79

²⁵⁵ Hakyemez, *Şia'da Gaybet İnancı ve Gaib On İkinci İmam*, s.173

²⁵⁶ Bkz. Tûsî, *Gaybe*, s. 90; Hakyemez, *Age*, s.175

rivayet birikmişti. Büveyhî dönemi Şîî âlimleri bu rivayetleri süzgeçten geçirerek daha açık bir mehdilik tasavvuru ortaya koymaya çalışmışlardır. Bu çerçevede mehdinin gizlenme sebebi, zuhur alametleri, ne zaman ve nerede ortaya çıkacağı gibi meseleler Şîî âlimlerce işlenmişti.²⁵⁷

Neticede Şîî ulema Büveyhiler döneminde gaybete dair gerek kendi mensuplarının gerekse muhalif mezhep mensuplarının sorularına akli izahlar kullanarak yanıt aramış ve gaybet fikrini tutarlı bir zemine oturtmaya çalışmışlardır.

Şîî imami âlimlerin bu dönemde imamet ve gaybetle birlikte netleştirdikleri bir diğer meselede ‘takiyye’ konusu olmuştur. Nitekim Büveyhiler öncesi Şîî ulemanın takiyyenin her konuyu kapsadığını ifade etmelerine rağmen, Büveyhî dönemi âlimleri takiyye konusunda, dönemin onlara tanıdığı özgürlüğün de etkisiyle olsa gerek, takiyyeyi sınırlayıcı düşünceler üretmişlerdir. Öyle ki İmam Kuleyni (329/941) ‘Şarap içmek ve mest üzerine mest etmek hariç her konuda takiyye vardır’, diyorken İbn Babaveyh el- Kummi, ‘takiyye vaciptir, namazı terk edenle onu terk eden arasında fark yoktur diyordu.²⁵⁸ Şeyh Müfid ise dönemin koşullarının da etkisiyle takiyye konusuna yeni bir açılım getirdi. Müfid’e göre can korkusuyla takiyye caizdir, mal, mülk ve silahla tehdit olmadığı konularda da takiyye yapılabilir, ancak o bazı durumlarda da terk edilmesinin daha doğru olduğunu söyleyebilmiştir.²⁵⁹ Şerif Razi ise takiyyenin bir ruhsat olduğunu, efdal olanın ise ruhsatı kullanmamak olduğunu dile getirmiştir.²⁶⁰

Büveyhilerin Bağdad’da kurumsallaştığı dönemde Şîî düşünce kelimada gösterdiği gelişmeye paralel olarak benzer bir gelişimi de Şîî fikhında yaşadı. Onuncu asra değin fıkıh konusunda etkin olan ahbari düşünce bu asırda yerini yavaş yavaş usuli düşünceye teslim edecekti. İbn Akil ve İbn Cüneyd ile başlayan bu seyir İbn Babaveyh ile devam ederek Müfid’le giderek sistemleşti. Mu’tezile kelamına da hâkim olmasından da aldığı destekle Müfid Şîî fikhında yeni bir sistemin oluşmasına olanak

²⁵⁷ Topaloğlu, *Şiîliğin Oluşumunda İran Kültürünün Etkisi*, (Doktora Tezi), s. 151

²⁵⁸ Şeyh Sadük, Ebu Cafer Muhammed b. Ali İbn Babaveyh el-Kummi, *Risaletü İtikadati 'l-İmamiyye, (Şîî- İmamiyye 'nin İnanç Esasları)*, Çev. E. Ruhi Fıglalı, Ankara, 1978, s.127; Selim Özarlan, “Takiyye Üzerine Bazı Mülâhazalar”, *Harran Üniversitesi.İlahiyat Fak. Dergisi*, C. 11, Sayı: 7, Temmuz-Aralık 2003 ss. 115- 132, s.119

²⁵⁹ Cemil Hakyemez , “Şîî Takiyye İnançının Teşekkülü”, *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*,2004/ 2, C. 3, S.6, ss.129-149, s.141

²⁶⁰ Şerif er-Radiyy, *Hakaiku'k Te'vil fi Müteşabihi't-Tenzil*, 74-76, Necef, 1355/1936’dan naklen, Avni İlhan, “Takiyye, Doğuşu ve Gelişmesi”, *Dokuz Eylül İlahiyat Fakültesi Dergisi II*, İzmir, 1985, s.166

sağladı. O imamet görüşünden taviz vermemek adına fikhî Kuran, Sünnet ve Ehl-i Beyt'e ait rivayetlerle sınırlı tutarak, icma ve kıyasa karşı durdu.

Müfid'den sonra da öğrencileri Murtaza ve Tusi fikhî usulünü bir adım daha öteye taşıdı. Tûsi'nin '*Uddetül –Usul'üve* Murtaza'nın '*Ez Zeria*' ile '*Usuli'sh Şeria*'sıbu dönemde Şîî fikhının geldiği seviyeyi göstermesi açısından önemlidir. Tusi'ye değin Şîî fikhî kitaplarının son derece sınırlı sayıda ve içerik açısından da yetersiz oldukları söylenirken Tusi ile Şîî fikhında yeni bir çığır açılmış özellikle '*Mebcut*' adlı kitabıyla Şîîler için önemli bir boşluğu doldurmuştur.²⁶¹

Sonuç olarak Büveyhilerin Bağdad'da kurumsallaşarak güçlenmesi, bu gücün yansımaları olarak da İmami âlimlerin desteklenmesi, İmami âlimlerin düşüncelerini ifadelerinde özgür bir ortam elde etmelerini sağlamıştır. Bağdad'ın içinde bulunduğu sosyo- kültürel miras da Şîî âlimlerin çabalarına etki etmiş, özellikle Sünnî kelim ve fikhının geldiği seviye Şîîler için bir nevi örnek oluşturmuştur. Tüm bunlar Şîîlerin kendi itikad ve fikhılarını oluşturmalarında yol gösterici olmuştur. Büveyhilerin yalnızca İmami âlimlere değil Mu'tezilî düşünörlere de sahip çıkmaları, İmami âlimlerin bu dönemde gerek kelim gerekse fikhîta kendi usullerini sistematik hale getirmelerinde bir diğere destek olarak bu dönemde etkisini göstermiştir. Böylelikle Şîîlikte Ahbarî denenen usulden giderek uzaklaşarak Usulî anlayışın yerleşmesinde Büveyhilerin oldukça önemli katkıları olmuştur.

²⁶¹ Cemil Hakyemez, "Şîî İmâmiyye Fikhının Teşekköl Süreci ve İmamet", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2008/1, C. 7, S. 13, s.30

3.4. Bağdad'da Şîî-Sünnî İlişkileri

“Müslümanların mezhep haritasını inceleyen her çalışma Irak üzerine odaklanmak zorundadır. Aslında Sünniler ve Şîîler arasında Bağdad'da olanlar, Suriye ve Mısır'da birçok mezhepsel çatışmanın arka planını oluştuyordu ve Bağdad, bu yüzden tarihçilerin İslam hizipçiliğinin kökenlerini ve özünü bulabilecekleri bir yerdir.” diyor son derece haklı olarak Şankiti.²⁶²

Gerçekten de İslam tarihinin her döneminde Irak ve dolayısıyla Bağdad, mezhebi hareketlerde her daim önemli bir merkez olmuştur. Büveyhiler döneminde Bağdad ise bir mezhepler tarihçisi için mezhebi hareketleri anlayabilmek noktasında müthiş bir örneklik sunmaktadır. Zira bu dönemde Bağdad'da mezhebi ilişkilerin nasıl cereyan ettiğini, mezhepler arası ittifak ve ihtilafların nasıl ilerlediğini irdelemek, bugünkü mezhepsel ayrılıkları anlamaya da katkı sunacaktır.

Büveyhilerin idaresine girmesiyle birlikte başlayan süreçte Bağdad'da mezhebi dengelerin değişmeye başladığını, ilerleyen süreçte değişen bu dengelerin Bağdad'ın toplumsal hayatına nasıl yansımaları olduğuna Büveyhiler döneminde Bağdad'da Şîîlik başlığı altında değinmiştik. Büveyhilerin ilk idarecisi Muizzüddevlî'nin Bağdad'da uygulamaya koyduğu Şîîlerin lehine pek çok yenilik, Bağdad'da çoğunluğu oluşturan Sünnî kesimin kısa sürede tepkisine, ardından da bu tepkinin kanlı çatışmalara dönüşmesine neden olmuş, bu çatışmalar Büveyhî idaresinin sonuna değin kimi zaman artarak kimi zaman hafifleyerek devam edegelmişti. Bu nedenle Ahmet Güner'in tesbitiyle Büveyhiler dönemi Bağdad tarihi için artık, Sünnîlerle Şîîlerin çatışmalarının tarihidir denilse yanlış bir ifade olmayacaktır.²⁶³

Esasen Şîîler ve Sünnîler arası ihtilaflar ve gerginlikler elbette tarihte ilk olarak Büveyhilerle başlamamıştır ancak Büveyhî dönemi Şîîler ve Sünnîlerin bir nevi güç dengelerinin tersine döndüğü enteresan bir dönem olmuştur. Bilinmektedir ki Abbasi hilafeti kuruluşundan itibaren Sünnîlere daha yakın bir politikanın takipçisi olmuş,²⁶⁴ hilafetin Ali oğullarına aitliğini savunan Şîîlere güven duymayıp onları bir nevi tehdit algılayarak kontrol altında tutmayı yeğlemiştir. Bu nedenle Şîîler özellikle

²⁶² Şankiti, *Haçlı Savaşlarının etkisinde Şîî- Sünnî İlişkileri*, s. 86

²⁶³ Güner, “Büveyhiler Dönemi ve ÇokSeslilik”, *D.E. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.12, İzmir 1999, s.59

²⁶⁴ Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, İz Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 110

hilafetin başkenti olan Bağdad'da kendilerini çoğu zaman azınlık olarak bulmuşlar, inançlarını gizli yaşamak zorunda kalarak, takiyye inancıyla sosyal hayatta Sünnilere uyum sağlamaya çalışmışlardır. Ancak ilk olarak Büveyhî emiri Muizzüdevle'nin Şiîler için önemli olan sebbü's-sahabi geleneğinin Bağdad'da uygulanmasına müsaade etmesi, Şiîler ve Sünnilerin yaşayacağı karşıtlığın ve sonrasında olacak olan kanlı çatışmaların da fitilini ateşlemiştir. Yine ilk defa Muizzüdevle döneminde Şiîlerin Muharrem ayının son on gününü yas ilan ederek, Bağdad sokaklarında son derece abartılı bir şekilde feryatlar içinde döğünerek bu yası yaşadıklarına değinmiştik. Bağdad sokaklarının hiç alışkın olmadığı bu görüntüler Sünnilerin, özellikle Sünni grubun içinde en aktif olan Hanbelîlerin sert tepkisine neden oldu. Büveyhî dönemindeki Sünni Şiî çatışmalarının genelde Şiî Kerh semti sakinleri ile Sünni Hanbelî Babü'l-Basra semti halkı arasında yaşanıyor olması bunun bir göstergesidir. Daha öncesinde de belirtildiği gibi Hanbelîler, adeta Büveyhiler zamanında Sünniliği ve Hilafeti Şia'ya ve Büveyhilere karşı savunan bir muhalefet partisi rolünü üstlenmişlerdir.²⁶⁵

Büveyhî emiri Muizzüdevle'nin Şiîlerin uygulamaya koyduğu bu matem hadisesine ilave olarak aynı yıl (352/963)bu kez de Gadir Hum bayramını kutlamalarına müsaade etmesi Şiî- Sünni gerginliğinin bir kez daha tırmanmasına neden oldu. Bu olanlar Bağdad'da daha öncesinde Sünnilerin şahit olmadığı türden uygulamalardı ve özellikle Şia'ya karşı daimi olarak sert bir muhalefet yürüten Hanbelîler için tahammülü zor tarihi anlardı. Bağdad özellikle bu bayramdan sonra Şiîler ve Sünnilerin karşılıklı gövde gösterilerine şahit olacak, en çok Muharrem ayında olmak üzere kanlı çatışmaların adresinde kalacaktır. Tarihi kaynaklar bu yıldan itibaren neredeyse hemen her yıl Bağdad'ın yaşadığı bu çatışmalar nedeniyle hayatını kaybeden insanları, ateşe verilen mahalleleri, yağmalanan iş yerlerini kaydeder.²⁶⁶ Bu çatışmalar esnasında yaşanan trajik hadiseler durumun vehametini anlatır niteliktedir. Örneğin 363/973'te gerçekleşen Aşure günü matem merasiminde, Sünnilerden bazıları bir kadının sırtına binip ona Aişe demişler, kimisi de Talha ve Zübeyr diye sırtına binilen kadına bağırmişlardır. Bu küçük düşürme ve alay hadisesi üzerine aralarında çok ciddi

²⁶⁵ Ahmet Güner, "Büveyhiler Döneminde Bağdat'ta Kerbela, Gadir Hum ve Benzeri Şiî Uygulamaları" *Çeşitli Yönleriyle Kerbela*, C. 1, Sivas-2010, s.339

²⁶⁶ İbn Esir, *el Kamil fi't - Tarih Tercümesi*, C. 9, s.82,207.231.321.238

çatışmalar çıkmıştır.²⁶⁷ Bu nevi hadiseler Bağdad halkı arasındaki mezhepsel husumetin ne derece sevimsiz şekillerde gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. Öyle ki yaşanan sıkıntıdan ötürü Büveyhî emirlerinin dahi zaman zaman Aşure merasimlerini yasakladıkları olmuştur. Nitekim Büveyhî emiri Ebul-Hasan Ali b. Muhammed el-Kevkebî 389/999 yılında bu merasimlere yasaklama getirmiş, merasimler ancak 1011 yılında tekrar uygulanabilmiş, 1015 yılında da gerginlikler yüzünden tekrar yasaklanmıştı.²⁶⁸

Bilinmektedir ki hiçbir mezhepsel hareketlilik dönemin siyasi ve toplumsal koşullarından ayrı düşünülemez. Büveyhiler dönemi Bağdad'ında değişen siyasi konjonktürün yansımalarının halk üzerindeki tesiri daha çok karşıtlık ilişkisi üzerinden yürümüştür. Büveyhî idarecilerin Bağdad'da etkili olmaya başlamalarıyla birlikte Sünniler daha öncesinde sahip oldukları devleti temsil etme imtiyazını kaybetmeye başlamışlardır. Dolayısıyla bilhassa bu yetkiyi en bariz kullanan Hanbelîler bu yeni konjonktüre kolay uyum sağlayamayarak ciddi tepkiler geliştirmeye başladılar. Özellikle Şiîlerin, Büveyhî idarecilerin destekleriyle başlattıkları Aşure matemi, Gadir Hum bayramı gibi uygulamalarla sosyal hayatta ön plana çıkmaları Hanbelîlerce adeta bir meydan okuma şeklinde algılanmış olmalıdır ki Hanbelîler giderek Şiîlere karşı daha sert bir muhalefet izlemeye yönelmişlerdir. Şiîlerin sosyal hayatta ön plana çıkan görünürlüklerine karşı büyüyen öfke zaman içerisinde bir rekabete dönüşerek Sünnileri de toplumda daha etkin bir cemiyet hayatı sürdürmeye yönlendirmiştir.²⁶⁹ Nitekim bu uygulamalardan biri olarak Sünniler 389/999 yılından itibaren Şiî uygulamalara bir meydan okuma niteliğinde biri bayram diğeri matem olacak şekilde iki sosyal etkinlik başlatmışlardır. Şiîlerin Muharrem'in onundaki Aşure matemi uygulamalarına karşı, Sünnilerde muharrem'in on sekizinde Musab b. Zübeyr'in öldürüldüğü gün olduğu gerekçesiyle bu günü yas tutarak matem günü olarak geçirmeye başlamışlardır. Bu uygulamanın ardında Şiîlerin Hz. Hüseyin'in adını ön plana çıkarmalarına karşın Sünnilerde Deyrû'l-Cesalik savaşında taraftarlarının ihaneti sonucu kahramanca

²⁶⁷ İbn Kesir, *el Bidaye ve'n- Nihaye*, C.10, s.468; Eyüp Baş, "Aşure Günü, Tarihsel Boyutu ve Osmanlı Dini Hayatındaki Yeri Üzerine Düşünceler", AÜİFD XL V (2004), S.1, ss.167-190, s.167

²⁶⁸ İbn'ül- Cevzi, *el- Muntazam*, C. 9, s.143; Nuh Çakır, *Sünni ve Şiî Topluluklarında Muharrem Ayı Etkinlikleri, (Yüksek Lisans Tezi)*, T.C. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Erzurum – 2008, s.66; Eyüp Baş, *agm*, s.177

²⁶⁹ Ahmet Güner, *Büveyhiler Döneminde Bağdatta Kerbela, Gadir Hum ve Benzeri Şiî Uygulamaları' Çeşitli Yönleriyle Kerbela*, C.1, Sivas-2010, s.336

savařarak Őhit dűřen Mus'ab b. Zűbeyr'i ön plana çıkarmak istemiřlerdir.²⁷⁰ Bu uygulamanın bir benzeri de yine Őiilerin Gadir Hum bayramına karřın Sűnnilerin hicret esnasında Hz. Peygambere eřlik eden Hz. Ebu Bekir'in adını ön plana çıkararak, her ikisinin Sevr maęarasında buluřtukları, yevmũ'l-ęar gűnűnű bayram olarak kutlamalarıdır. Bu matem ve bayram gűnlerinin yalnızca Bűveyhĩ döneminde devam etmesi Sűnnilerin bu uygulamaları tamamen Őiilere muhalif olma adına icad ettikleri fikrini dűřűndűrmektedir.²⁷¹

Sűnnilerin Őiilere karřın verdikleri bu rekabet řeklinde tezahűr eden tepki, bařka Őiĩ uygulamalara karřı da grűlműřtűr. Nitekim Őiilerin Bűveyhilerle bařlattıkları sebbű's-sahabi gelenekleri Sűnnilerin sahabi duyarlılıęının artmasına neden olmuř, sahabinin faziletleri anlatılmaya, űstűnlűkleri dile getirilmeye bařlanmıřtır. Bűveyhiler döneminde Őiilerin Ehl-i Beyt'in űstűnlűklerini ve kıssalarını etkileyici bir űslubla anlatmaları neticesinde Menākıbhanlık műessesesinin doęduęunu daha önce ifade etmiřtik. Sűnnilerden de buna karřın sokaklarda, arřı ve pazarlarda sahabiyi medheden kıssacılar oluřtu, vaizler de sahabinin faziletlerini camilerde dile getirmeye hatta bunu bir ęretim konusu yapmaya bařlayarak, talebelere bu konuyu özel olarak anlatmaya gayret ettiler.²⁷² öyle ki kimi řairler sahabiyi öven řiirleri sıklıkla kaleme aldıklarından tűrű 'řair'űs Sűnne'(Ehl-i Sűnnet řairi) diye anılır oldular.²⁷³ Yine Őiilerin Muaviye'ye olan hususi dűřmanlıęı bu dönemde bir kısım Sűnnilerde de Muaviye hayranlıęına dnűřmeye bařladı. Özellikle bazı katı Hanbeliiler arasında 'hubbu Muaviye' (Muaviye sevgisi) dillendirilir oldu.²⁷⁴ Su daęıtıcıları dahi, sokaklarda dolařırken, 'Allah Muaviye'ye rahmet eylesin' diyerek mesleklerini icra etmeye bařladılar. Yine gazaya çıkılırken sokaklarda 'Bu gűn Muaviye'nin gűnűdűr' diyerek baęırılıyordu. Muaviye'ye olan bu sevginin dile getirilmesi rtűlű olarak Őiilere muhalefetin de dile getirilmesi oluyordu.²⁷⁵

²⁷⁰Ahmet Gűner, "Bűveyhiler Döneminde Baędat'ta Kerbela, Gadir Hum ve Benzeri Őiĩ Uygulamaları" *eřitli Yönleriyle Kerbela*, C. 1, Sivas-2010, s.337; İrfan Aycan, 'Mus'ab b. Zűbeyr', *DİA*, C. 31, 2006, s.227

²⁷¹Gűner, *Agm*, s.331

²⁷²Adam Mez, *Onuncu yűzyılda İslam Medeniyeti, İslamın Rönesansı*, s. 84; Ahmet Gűner, "Bűveyhiler Dönemi ve çok Sesiilik", *D.E. . İlahiyat Fakűltesi Dergisi*, S.12, İzmir 1999, ss 47-72, s.57

²⁷³İbnű'l-Esir, *el Kamil fi't - Tarih Tercűmesi*, C. 9, s.329; Gűner, *agm*, s.337

²⁷⁴Mukaddesi, *Ahsenűt Tekasim*, s.129

²⁷⁵İbnű'l-Esir, *el Kamil fi't - Tarih Tercűmesi*, C. 9, s.316; Gűner, *agm*, s.338

Şiilere muhalif olarak Sünnilerin bir diğer uygulaması da, Şiilerin benimsedikleri beyaz rengin yerine siyahın ön plana çıkarılmasıydı. Bazı Sünniler, özellikle gerginliğin arttığı zamanlarda, fırsat buldukça Bağdad'da Şiilerin beyaza boyadıkları evlerini siyaha boyuyorlardı.²⁷⁶

Sünnilerin Şiilere muhaliflik adına yaptıkları uygulamalardan biri de ezan üzerinden gerçekleştirildi. Şiilerce Büveyhiler döneminde ezana eklendiği düşünülen 'eşhedü enne Aliyyen veliyyullah" ve "Hayye ale'l-hayri'l amel" ibarelerinin yerine Sünnilerde, "es-Salatu hayrun mine'n-nevm" ibaresini sloganlaştırarak ezanda kullandılar.²⁷⁷ Böylelikle Büveyhiler dönemi Şiî-Sünni ilişkileri semboller üzerinden bir kimlik mücadelesine dönüşmüş oldu.²⁷⁸

Bu dönemde Şiilerle Sünniler arasında gerginliğe neden olan bir diğer mevzu da 'Kuran'ın korunmuşluğu' meselesi oluyordu. Nitekim hicri398/1007 yılında Bağdad'da bu nedenden ötürü bir çarpışma meydana gelmiş, Şiiler Abdullah b. Mesud'un mushafı olduğunu iddia ettikleri bir mushafı kullanarak Sünnilere karşı kendi inançlarınının doğruluğunu savunmuşlardır. Kuran'ın korunmuşluğu konusunda asla taviz vermeyen Sünniler, Şiilerin iddialarına karşı çıkmışlar neticede Bağdad yine çalkantılı günler geçirmiştir.²⁷⁹

Büveyhilerin ilk idarecisi Muizzüdevle ile başlayan Şiilerin sosyal hayatında yer eden uygulamalar Sünni kesimden benzer şekilde karşılık bulunca Bağdad'da Şiî-Sünni gerginliği doğal olarak giderek tırmandı. İzzüdevle dönemine benzer tarihi hadiseler sahne olunca Adudüdevle bu gerginliği azaltacak bazı girişimlerde bulundu. Nitekim daha önce değindiğimiz gibi Aşure matemini bir müddet yasakladı. Adudüdevle'den sonra ise Şiiler bu uygulamalara kaldıkları yerden devam ettiler. Hatta Bahauddevle Şiilerin siyasi varlığını bir adım daha öteye taşımak isteyerek Şiî İmamiyye'ye mensup olan Ebu Ahmed el-Musevi'yi (400/1010) hac emirliği, mezalim divanı yönetimi ve kadı'l kuddatlık makamına atadı. Ancak Halife Kadir'den sert tepki olarak bu isteğinden vazgeçti.²⁸⁰ Bu tepki aslında Bağdad'da iktidar dengelerinin

²⁷⁶Güner, "Büveyhiler Döneminde Bağdatta Kerbela, Gadir Hum ve Benzeri Şiî Uygulamaları"*Çeşitli Yönleriyle Kerbela*, s.337; İrfan Aycan, 'Mus'ab b. Zübeyr', *DİA*, C. 31, 2006,s.338

²⁷⁷ İbnü'l-Esir, *el Kamil fi't Tarih*, C. 9, s.561

²⁷⁸Cemil Hakyemez, "Ehli Sünnetin Şiîlik Algısı ve Temel Etkenler",*E Makâlât Mezhep Araştırmaları*, VI/2 (Güz 2013), ss. 173-194. ISSN 1309-5803, www.Emakalat.com,s.190

²⁷⁹İbn Kesir, *el Bidaye ve'n- Nihaye*, C.12, s.38; İbn Cevzi, *el Muntazam*, XV, s. 58-59 naklen H.İ.Bulut, *Şia'da Usuliliğn Doğuşu ve Şeyh Müfid, Araştırma Yayınları*, Ankara, 2013, s.78

²⁸⁰ Celaleddin Suyuti, *Halifeler Tarihi*, Çev. Onur Özatağ, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2004, s.425

yeniden değiştiğinin ilk tezahürü idi. Böylelikle Abbasi halifeleri de Büveyhilere rağmen Sünni tepkinin içinde yer almaya başladılar. Özellikle Halife el-Kadir'in (381-422/991-1031) içinde olduğu pek çok uygulama halifeliğin yeniden eski gücüne kavuşabilmek için Sünni cenahtan destek görmek istediğini ortaya koyar niteliktedir. Nitekim Halife el-Kadir halife oluşunu takip eden yıllarda vezir Sabur b. Erdeşir tarafından, h.383'de Kerh'te kurulan kütüphaneye karşın Bağdad'ın Harbiye mahallesinde büyük bir Cuma mescidi yaptırarak adeta Daru'l-ilme karşı Sünniliğin savunulacağı bir merkez edinmek istemiştir.²⁸¹

Büveyhilerin Bağdad'a hâkim olduğu süreçte Şiîlerin bu uygulamalarına Sünnilerin tepkisi başlangıçta sadece halk arasında, sokak kavgaları şeklinde olabiliyordu. Zira bu dönemde Sünniliğe yakın dursalarda halife Muti (334-363/ 946-974) ve Tâi'nin (363-381/974-991) bu durumu engelleme noktasında hâkimiyet sahaları bulunmuyordu. Ancak Büveyhî idaresinin giderek zayıflaması ve değişen siyasi konjonktür, özellikle yeni bir Sünni güç olan Gaznelilerin ve ardından da Selçukluların Abbasi hilafetinden yana tavır koymaları bu süreçte, Büveyhî döneminin son iki Abbasi halifesi el-Kadir ve el-Kaim'in Sünnilere taraf olmasını kolaylaştırdı.

Halife el-Kadir (381-422/991-1031) döneminde 398/1007 yılında Şiîlerin ibadet ettikleri Beresa camiinin yağmalanması sonucunda Şiîler ve Sünniler arasında çatışmalar meydana gelmişti. Bu çatışmalar sırasında Şiîler, İbn Mesud'a ait olduğunu savundukları bir mushafa sahip olduklarını iddia ettiler. Halife bu duruma müdahale ederek diğer mushaflara aykırı olduğu tesbit edilen bu mushafı, hukukçular, kadılar ve Hz. Peygamber soyundan gelenlerin oluşturduğu bir komisyonun kararı ile yaktırdı.²⁸² Bu durum Şiîlerin tepkisine yol açtı. Bu arada Kerbelâ (el-Hâir)'da mushafı yakana (Halife kastediliyor) lânet eden ve sebbeden bir Şiî, halifenin emriyle idam edildi. Halife, bu aşamada, çatışmalarda Sünnileri desteklemek üzere yardımcıları göndererek Sünniliğin müdafaasını üstlenmiş oldu.²⁸³

Halife el-Kadir döneminin siyaseten bir diğer önemli gelişmesi Fatimiler kanalında yaşanıyordu. Zira bu dönemde Fatimi propandacılar Abbasi devleti üzerinde etkilerini bir hayli artırarak, daileri aracılığıyla Şiî İsmaili söylemlerini geniş kitlelere

²⁸¹ Süleyman Genç, "Halife el Kadir Döneminde Bağdad'da Yaşanan Dini- siyasi Hadiseler ve Onun Sünni siyaseti", *Marife Dergisi*, Güz 2004, yıl 4, S.2, s.223

²⁸² İbn Kesir, *el Bidaye ve'n- Nihaye*, C.12,s.38; Ahmet Güner, "Mâverdî'nin Hilâfet Kuramının Tarihsel Arkaplanına Bir Bakış", *D.E.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.16, İzmir 2002, s.27

²⁸³ İbnü'l-Cevzi, *el- Muntazam*, C.7,ss. 237-238 ; Ahmet Güner, *Agm*, s.2

taşıymaktaydılar. Öyle ki Abbasi başkentinin hemen yanibaşında Musul ve Halep gibi şehirlerde hutbeler Fatimi halifesi için söylenir olmuştu.²⁸⁴ Bunun üzerine Halife el-Kadir meşhur kelamcı Bakıllani'yi Şiraz'da bulunan Bahauddevle'ye göndererek duruma müdahale etmesini istedi. Neticede yeniden hutbelerde Halife el-Kadir'in adı anıldı.²⁸⁵ Bağdad'da ise İbn Mesud mushafı ile ilgili tartışmalar süre dursun, Kerh semtinde (h.398) bazı kişilerde 'Ey Hâkim Ey Mansur'diye bağırarak Fatimi halifesi adına sloganlar atmaya başlamışlardı.²⁸⁶ Ancak öyle görünüyorki halife bu olanlardan sonra Fatimilere karşı başka önlemler alması gerektiğini hissetmiş olacak ki Halife (402/1012), Bağdad'da Fatimilerin iddia ettikleri gibi neseplerinin Hz. Ali soyuna dayandığı iddiasının geçersizliğini ortaya koyan bir beyanname hazırlattı. Metnin tamamını İbnü'l Cevzi'nin verdiği bu beyannamede²⁸⁷ bir yandan Fatimilerin nesep iddialarının geçersizliği işleniyorken bir yandan da Sünniliğin müdafaası yapılmış oluyordu. İsmaili Şiîliği temsil eden Fatimilere karşı bu beyannameye Bağdad'da İmami ve muhtemeldir ki Zeydi Şiîlerde destek vermişti.

Halife el-Kadir'in bu dönemde Şiîlere karşı daha etkili bir siyaset izlediğinin işaretlerinden biri de Şerîf er-Radî (406/1016)'yi Fatimi halifesini öven ve onu Hz. Peygamber soyundan gösteren bir Şiîr kaleme aldığı gerekçesiyle sorgulatmasıdır. Malumdur ki Şerif er-Radi o dönemde Bağdad'da imamilerin lideri konumunda idi ve nakiplik görevini üstlenmiş hatırı sayılır bir imami âlimdi. El-Kadir'in emriyle bu sorgulamayı yapan Bakıllani ve Ebu Hâmid el-İsferâyînî gibi âlimler, neticede Şerif er-Radî'nin yemini üzre böyle bir mektubu olmadığına hükmettiler.²⁸⁸

Tüm bu olanlar neticesinde Halife el-Kadir Sünniliğin desteklenmesini bir adım daha öteye taşıyarak yalnızca Şiîlere karşı değil Mu'tezile mezhebine mensup Hanefi fıkıhçılara da, buldukları inançlardan tövbe etmelerini emretti. Hatta daha da ileri giderek onların münazaralarda bulunmalarını yasakladı, yasağa uymayanların cezaya çarptırılacağına dair kendilerinden imza dahi alındı.²⁸⁹ Ertesi sene (409/1018-1019), ise

²⁸⁴ Bahattin Kök, "Gazneli Mahmut'la Abbasi Halifesi El-Kadir Arasındaki İlişkiler", *Ekev Akademi Dergisi*, C.1, Sayı: 2 (Mayıs 1998), s.121

²⁸⁵ Mustafa Sabri Küçükbaşcı, "Kadir Billâh", *DİA*, C.4, 2001, s.128, Ahmet Güner, "Mâverdi'nin Hilâfet Kuramının Tarihsel Arkaplanına Bir Bakış", *D.E.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.16, İzmir 2002, ss.3-36, s.28

²⁸⁶ Celaleddin Suyuti, *Halifeler Tarihi*, s.425, İbn Kesir, *el Bidaye ve'n- Nihaye*, C.12, s.38

²⁸⁷ İbn Kesir, *el Bidaye ve'n- Nihaye*, C.12, s.50

²⁸⁸ İbn Kesir, *el Bidaye ve'n- Nihaye*, C.12, s.67

²⁸⁹ İbn Kesir, *el Bidaye ve'n- Nihaye*, C. 12, s. 73; Ahmet Güner, *agm*, s. 29

halife el-Kâdir, Ehl-iSünnet'in 'Kadiri Akidesi'(el-İ'tikâdü'l-Kâdirî) olarak bilinen temel akidesini tanzim ettirip neşretti.²⁹⁰ Bu akide bir müslümanın inanması gereken temel inanç esaslarını belirten, tabiri caizse bir 'amentü' şeklindedir. Daha ziyade Hanbelî esaslara yakın duran, Mu'tezile, Şia ve Eşari inançları karşısına alan bir muhtevası vardır. Allah kelamının mahlûk olduğunu iddia edenin kâfir olduğu, imanın tasdik, ikrar ve amelden oluştuğu, sahabinin faziletlerine değinildiği, sahabinin bütünü sevmenin esas olduğu, Hz.Peygamber'den sonra en üstün sahabinin hilafet sırasında olduğu üzere Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali ile devam ettiği, Hz. Peygamber'in hanımlarına rahmet dilemenin gerektiği, Muaviye hakkında hayırdan başka bir şey konuşulamayacağı gibi meseleler işlenerek selef inancı dışındaki mezheplere adeta bir karşı duruş ortaya konulmuştur.²⁹¹Öyle görünüyorki halife toplumda baskın bulunan Hanbelîlerin desteğini böylelikle yanına almış oluyordu.

Halife Kadir daha sonraki yıllarda da bu nevi üç bildiri daha yayınlayarak hayatını Şiîliğin karşısında Sünniliğin yeniden canlandırılmasına adadı. Öyle ki o Şiîlerin Cuma Camii olan Berasa camiinde Hz. Ali'yi övmeye aşırı giden bir hatibe müdahale edebiliyor hatta yerine Sünni bir hatip atayabiliyordu. Öyle ki bu Sünni hatip "Allâh'ım! Ali'nin mevlası olduklarına inananları affet" sözleri nedeniyle Şiîlerden büyük tepki almış, çıkan olaylar nedeniyle Bağdad yine karışınca Beresa camii bir müddet ibadete kapanmıştır.²⁹² Halife burada taşkınlık yapan Şiîleri zındık ve kâfir olarak ilan etmiş camiyi de Mescidi Dırar'a benzetmiştir. Ancak aralarında Şerif el-Murtaza'nın da bulunduğu bir kısım Şiîlerin olaylara karışanların Fatimi ajanları olduğunu söyleyerek halifeden özür dilemeleri neticesinde camii tekrar açılabilmiştir.²⁹³

Halife Kadir'i daha önceki halifelerin yapamadığı şekilde, Büveyhilere rağmen bu nevi cüretkâr davranmaya teşvik eden sebeplere bakıldığında onun dönemin yükselen Sünni güçleri Gaznelilerden destek almış olmasının verdiği rahatlığın etkili olduğunu söyleyebiliriz. Daha sonraki dönemde Halife el-Kadir Şiî karşıtı politikalarını doğuya doğru da genişletti. Gaznelilerin hükümdarı Gazneli Mahmut'u kendi

²⁹⁰İbn Kesir, *el Bidaye ve'n- Nihaye*, C.12 s.140, Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, İslamın Rönesansı*, s.241

²⁹¹İbnü'l-Cevzi, VII, 289 naklen Ahmet Güner, "Büveyhiler Dönemi Çok Seslilik", s.69

²⁹²İbnü'l-Esîr, *el Kamil fi't - Tarih Tercümesi*, C.9, s. 452, Ahmet Güner, "Mâverdî'nin Hilâfet Kuramının Tarihsel Arkaplanına Bir Bakış", *D.E.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi S.16*, İzmir 2002, ss.3-36, s. 32

²⁹³İbn Kesir, *el Bidaye ve'n- Nihaye*, C.12, s.106; Ahmet Güner, "Mâverdî'nin Hilâfet Kuramının Tarihsel Arka Planına Bir Bakış", *D.E.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi, S.16*, İzmir 2002, ss.3-36, s. 32

hükümdarlığı altındaki Şia'ya karşı daha sert tedbirler almaya teşvik eden bir mektup yazdı. Bu mektuptan sonra Gazneli Mahmut, hiç zaman kaybetmedi. Rey'i Büveyhioğullarından aldı ve Şia ile sapık saydığı diğer gruplara karşı şiddetli zulümlere başladı. Bazısını hapsederken bazısına işkence etti. Miladi 1029'da Gazneli Mahmut, el-Kadir'e kendi topraklarının büyük bölümünü Şia ve Mu'tezile cereyanından temizlediğini ve böylece Sünnilik ve Abbasi devleti adına büyük bir zafer elde ettiğini yazdığı bir mektup iletti.²⁹⁴

Bu yaşanalar 10. yüzyılın sonunda artık Şia'nın yaşadığı ışıltılı dönemin, Şii yüzyılının, kapanmaya başladığının Sünniliğin bir kez daha yükselişe geçtiğinin göstergeleriydi.²⁹⁵ El-Kadir'den sonra oğlu el-Kâim (422-467/1031-1075)dönemi de babasının dönemine paralel olarak, Sünniliği müdafaa sadedinde faaliyetlerle geçmiştir. O el-Kadir zamanında meydana getirilen daha önce bahsi geçen, resmî Sünnî akidenin, yâni Kâdirî akidesinin 433/1042'de yeniden neşrini sağladı. Bu akideyi Müslümanların inancı diye niteleyerek, ona muhalefet edenlerin fîsk ve küfre girdiğini îlan etti. El-Kâim'in hilafeti döneminde iç kavgalarıyla Büveyhilerde iyice zayıflamış, otoriteleri yıkılma sürecine girmişti. Bağdad hem şahit olduğu Şii-Sünni çatışmaları hem de halkın giderek yoksullaşması sonucu eski ihtişamını kaybetmeye başladı. Yeteneksiz yöneticiler, asayiş ve güvenliği sağlamada başarısız oldular. Tarih kitapları bu yıllarda hırsızların Bağdad'da ne kadar yaygın olduğundan, insanların yoksulluk ve açlık nedeniyle nasıl sıkıntılar yaşadıklarından bahseder.²⁹⁶ Mukaddesi, Onuncu yüzyılda İslam cofrayasını tanıttığı *Ahsenü't Tekasim* adlı kitabında Irak'dan bahsederken bu bölgeyi 'Entelektüel insanların ülkesi, âlimlerin kaynağı' olarak nitelendirip, ülkenin iyi yanlarının sayılamayacak kadar çok olduğunu, Bağdad'ın da iyi ve güzel ne varsa bünyesinde barındırdığını, her kalbin onun için çarptığını söylerken halifeliğin gücünü kaybetmesi ve yukarıda bahsi geçen durumlar neticesinde bu şehrin eski durumunu kaybettiğini, sürekli geriye gittiğini de kaydeder.²⁹⁷

Bağdad, resmin bir yanında Şii'ler ve Sünnilerin mücadelelerine şahit olurken, bir diğer pencerede de sosyal kutuplaşmaların nasıl gerçekleştiğinin görüntüsünü veriyordu. Büveyhiler, Şii ve taşralı bir iktidar olarak Bağdad halkı tarafından hiçbir

²⁹⁴ Şankı, *Haçlı Savaşlarının Etkisi Altında Sünni- Şii İlişkileri*, s.83

²⁹⁵ Süleyman Genç , "H.V/M. XI. Asırda Ehl-İ Sünnet'in Yeniden Yükselişi: Süreç, Kurum ve Şahsiyetler Üzerine Bir İnceleme", *D.E.Ü.İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, S. 25, İzmir 2007, ss.271-330, s.281

²⁹⁶ İbn Esir, *el Kamil fi't - Tarih Tercümesi*, C. 9, ss.281.303.316.335

²⁹⁷ Mukaddesi, *Ahsenüt Tekasim*, s. 130

zaman hazmedilmediler. Daha ilk hükümdarları Muizzüddeve'den itibaren Arap kültürüne yabancı kaldılar. Öyle ki Muizzüddeve Araplarla ilgili her konuda tercüman kullanmak zorunda kalıyordu.²⁹⁸ Özellikle mutaassıp bir karaktere sahip olan Hanbeliler Bağdad halkı içindeki bu sosyal dinamikleri kullanarak mezhebi karşıtlığın halk arasında daima canlı kalmasına sebep oldular.

Neticede onuncu yüzyılın sonunda değişen siyasi konjonktür, Büveyhî emirleri arasındaki rekabetler ve el-Kaim'in halifeliği esnasında Büveyhilerin Türk kökenli komutanlarından Besasiri'nin faaliyetleri Büveyhilerin sonunu hızlandırmıştır. Zira Besasiri Bağdad'a Şîî akidesinin yayılması için olanca gayretini göstermiş, hatta Abbasilerin Fatimi devletine bağlanmasını hedefleyen faaliyetlerde bulunmuştur.²⁹⁹ Besasiri faaliyetleri ile Büveyhî emiri Melikürrahim'i dahi etkisiz bırakabilmiş, Irak ve Ahvaz valiliklerinde hutbeyi kendi adına okutmuştur. Neticede Abbasi halifesi çareyi Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'den yardım istemekte bulmuş, bu çağrıya Tuğrul Bey'in olumlu yanıt vermesi ile de Bağdad'da Büveyhî egemenliği son bulmuştur.

Tüm bu olanlar sonucunda, Bağdad onuncu yüzyılın başında Şîîler açısından başlangıçta olumlu gelişmeler kaydediyorken, aynı yüzyılın sonunda, değişen siyasi gerekçelerle tekrar Sünniliğin canlanmasına şahit oldu. Onuncu yüzyıl Bağdad'ı bir yandan inanç ve ideolojilerin karşılıklı tartışıldığı çok sesli bir ortam iken diğer yandan bu karşıtlığın fiiliyata döküldüğü, can kayıplarının yaşandığı çatışmalarla dolu bir dönem atlattı. Şîî- Sünni gerginliğinde bu gün hala devam eden birbirine muhalifliğin temelleri de belkide o dönemlerde en bariz şekliyle atılmış oldu.

²⁹⁸ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, s.32

²⁹⁹ Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, s. 156-157

SONUÇ

Irak, İslam tarihinde mezheplerin, özellikle Şia'nın, tarihi serüvenini etkileyen üzücü hadiselerle şahit olmuş bir coğrafyadır. Hz. Ali burada şehit düşmüş, Kербela hadisesi burada gerçekleşmiş, Abbasi propagandası bu topraklarda başlamıştır. Dolayısıyla Irak'ın toprakları üzerinde pek çok tarihsel kırılma gerçekleşmiştir. Şii düşüncede bu topraklarda inşa edilmiştir. Önce Kufe ardından da Bağdad Şii düşüncenin bu günlere taşınmasındaki başlıca mekânlar olmuşlardır. Özellikle Bağdad Abbasi devletine başkent oluşuyla birlikte hızlı bir entelektüel gelişim kaydetmiş, ilmin her dalında zamanının öncü bir şehri olmuştur. İlerleyen yıllarda Abbasi halifeleri güçlerini kaybetme noktasına gelince Abbasi iktidarı halifelerle emirul ümeralar arasında paylaşılmış, bu süreç Büveyhilerin Bağdad'da emirul ümeralığı üstlenmesiyle devam etmiştir. Yaklaşık 113 yıl devam eden Büveyhî dönemi, Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'e halife el-Kaim'in davet mektubu yazması ve Tuğrul Bey'in de Bağdad'a girerek Büveyhilere son verişine kadar devam etmiştir.

Deylem asıllı Büveyhilerin Bağdad'da söz sahibi oluşlarıyla beraber Abbasi halifesinin gücü giderek azalmış, hâkimiyet sahası Büveyhî emirlerin göz yumdukları kadar olabilmışti. Bu zaman diliminden itibaren Bağdad'da söz sahibi olarak yalnızca Büveyhî emirleri olmuş, Abbasi halifelerinin rolü yalnızca birtakım dini işlerle sınırlandırılmıştı.

Büveyhiler ise Bağdad'a hâkim oluşlarıyla birlikte Şii yanlısı bir politikanın takipçisi oldular. Siyasi menfaatleri gereği Sünni halifeliği tamamen kaldırmalarında Büveyhiler Bağdad'da Şii'leri onore edecek birçok uygulama başlattılar. Bu dönemde Şii'lerce Aşure matemi, Gadir Hum bayramı kutlamaları gibi önemli uygulamalar başlatıldı. Şii'ler halk nazarında inançlarını korkusuzca dile getirdiler, kendilerini ifade ortamı yakalayarak takiyeden uzaklaştılar. Öte yandan Büveyhiler Şii âlimlere de iktidarları süresince destek oldular ve onları himaye ettiler. Böylelikle bu süreçte Şii kelamı da büyük bir gelişme kaydetti. Diğer mezheplerle girdiği etkileşimlerle adeta yeniden kendini revize ederek sistemleşmeyi başardı. Büveyhilerin siyasi uygulamalarıyla, Şii ulemanın çalışmaları bir araya gelerek Şii inanç sisteminin oluşması sağlandı. Bu dönemde Şii'lik yalnızca haber rivayeti üzerine kurulu

Ahbarilikten aklın da metod olarak işin içine girdiği Usuli anlayışa doğru evrilmeye başladı.

Büveyhiler döneminde Şîilerin bu denli güçlenmeleri Bağdad'ın toplumsal dinamiklerinde de kırılmalara yol açtı. Bağdad'da sayısal çoğunluğa sahip Hanbelîler Şîilere karşı daha öncesinde de izledikleri katı muhalefeti, Büveyhiler dönemiyle sosyal hayatta daha görünür hale gelen Şîilere karşı daha da artırdılar. Neyazık ki karşılıklı kışkırtmalarla birlikte bu muhalefet yalnızca ifade özgürlüğü çerçevesinde kalmayarak fiili çatışmalar şeklinde devam etti. Neticede Bağdad bu yıllarda pek çok kez Şîî- Sünnî çatışmasının merkezi oldu. Gerek Şîîler gerekse Sünnîler bütün argümanlarını birbirlerine muhaliflik üzerinden kurguladılar. Toplumsal hayatta yer eden pek çok uygulama diğer mezhebi uygulamalara tepki üzerine bina edildi. Birbirini kışkırtan bu uygulamalar gündelik hayatın içinde de kavga ve kargaşanın temelini oluşturdu ve Bağdad mezhebi çatışmaların odağı haline geldi.

Büveyhilerin son dönemlerinde gerek kendi aralarındaki iktidar savaşları, gerekse içlerinden güçlü bir idareci çıkaramamaları gibi nedenlerle iktidarları giderek zayıfladı. Bunda Abbasi hilafetini tanıyan Sünnî Gaznelilerin, ileriki süreçte ise Selçukluların etkisi oldu. Büveyhî döneminin son iki halifesi el-Kadir ve el-Kaim dönemlerinde Büveyhilerin egemenliği sarsılarak Abbasi halifesinin gücü yeniden yükselişe geçti. Aynı dönemde Fatımî devletinin Şîî İsmailî dailerinin Bağdad üzerinde etkili olmaya başlaması adı geçen halifeleri Şîîlik cereyanı karşısında Sünnîliğin güçlendirilmesine doğru sürükledi. Nihayetinde Abbasi halifesi el-Kaim'in Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'i Bağdad'a davet etmesi üzerine de Büveyhî tarihi Bağdad'da noktalanmış oldu.

Neticede onuncu yüzyılda Bağdad'da Büveyhilerle birlikte yükselişe geçen Şîîlik on birinci yüzyılda Sünnîlik karşısında yeniden gerileme sürecine girdi. Bu nedenle Onuncu yüzyıl 'Şîî yüzyılı' olarak tarihe geçmişken on birinci yüzyıl 'Ehl-i Sünnet'in yükselişi' olarak isimlendirilecekti.

KAYNAKÇA

- Ağırakça, Ahmet, "Büveyhiler Döneminde Türk Komutan Sebüktekin", *Bellekten*, C.L S.3,1989
- Aka, İsmail, "X. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kadar Şîlik", *I. Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şîlik Sempozyumu*, İstanbul 1993, ss.70-103
- Akoğlu, "Muharrem, Büveyhîler'in Mezhebî Eğilimleri/Politikaları Üzerine", *Bilimname XVII, 2009/2*, ss. 123 – 138
- , "Büveyhiler Dönemi ve Çok Seslilik", *D.E.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.12, İzmir 1999, ss.47-72
- , *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*, Avrasya Yayınları, Şubat 2008
- Arjomand Said, Amir, "The Crisis of the Imamate and the Institution of Occultationin Twelver Shi'ism: A Sociohistorical Perspective", Çev. Ali Avcu, "İmamiyye Şiası'nda İmamet Krizi ve Gaybet Kurumu: Sosyo-Tarihi Bir Bakış Açısı", *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010, C.14, S.2, ss. 535-568
- Aycan, İrfan, "Musab b.Zübeyr", *DİA*, C.31,2006,s.227
- Aydınlı Osman, *Akılcı Din Söylemi, Farklı Yönleriyle Mutezile Ekolü*, Hititkitap Yayınevi, Ankara,2010
- Ayetullah El- Hâc, Seyyid İbrahim El- Mûsevî Ez-Zincânî En- Necefî, Çeviren: Murat Serdar, "Ana Hatlarıyla İmâmiyye Akidesi", *Bilimname VIII, 2005/2*, 133-143
- Azimli, Mehmet, *Hız. Ali Neslinin İsyancıları. X.Yüzyıla Kadar Şîî Karakterli Hareketler*, Çizgi Kitabevi, Mart, 2013
- , *Dört Halifeyi Farklı Okumak*, Hz. Ömer, Ankara Okulu Yayınları, 2013
- , *Halifelik Tarihine Giriş*, Çizgi Kitabevi, Şubat 2012
- Bardakoğlu, Ali, "Hanefilik", *DİA*,1997, C.16, ss.1-21
- Baş, Eyüp, "Aşure Günü, Tarihsel Boyutu ve Osmanlı Dini Hayatındaki Yeri Üzerine Düşünceler", *AÜİFD XLV (2004)*, S.1,ss.167-190
- Beygül, Esra, *İbn Bâbeveyh el-Kummî (Şeyh Saduk) Hayatı – Eserleri Ve İtikâdî Düşünceleri*, (Yüksek Lisans Tezi),T.C. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlâhiyat Anabilim Dalı İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı Danışman: Prof. Dr. Mustafa Öz, İstanbul, 2007

- Bozan, Metin, İmamiyye Şiası'nda Peygamberlik ve İmamet Anlayışının Mukayesesi, *Dini Araştırmalar*, Eylül-Aralık 2006, C. 9, ss. 95-112.
- Bozkurt, Nahide, *Abbasiler*, İSAM,2013
- Bozkuş, Metin, “Aşûre Günü, Muharrem Mâtemi/Orucu ve Sivas'ta Aşûre Uygulamaları”, *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi XII/1 - 2008*,ss.33-61
- Bulut, Halil İbrahim, “Kerbela'ya Kutsiyet Kazandırmada Dinî Ve Siyasî Otoritelerin Rolü”, 2010, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.12, S.22 (2010/2), ss.1-19
- , *Şia'da Usuliliğin Doğuşu ve Şeyh Müfid*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2013
- , “Şîi-USuli Gelenekte Hz. Ali ve İmametinin Dayanakları, *Hazreti Ali Sempozyum Bildirileri*”, Ekim 2007, ss.75-110
- Büyükkara, Mehmet Ali, *İmamet Mücadelesi ve Haşimoğulları*, Rağbet Yayınları, İstanbul 1999
- Çakır, Nuh, *Şîi ve Sünnî Topluluklarda Muharrem Ayı Etkinlikleri*, T.C. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı (Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2008
- Çelenk, Mehmet,“Safevîler Döneminin Şîi-Sünnî İlişkileri Üzerindeki Etkisi”,*E-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, VI/2 (Güz 2013), ss. 63-85.ISSN 1309-5803 www.E-makalat.Com
- Demir, Osman, “Bağdad Mu'tezilesi Kelamcıları ve Dönemin Fikri ve Siyasi Yapılanmasına Olan Etkileri”, *İslam Medeniyetinde Bağdad Uluslararası Sempozyumu, İstanbul 2008*, ss.202-217
- Demir, Ahmet İshak, “İmamın Yetkilerinin Fakihlerce Devralınma Süreci”, *E-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, II/1 (Bahar 2009), ss. 43-75.
- , “İsna 'Aşeriyye'de İmamın Otoritesi”,*Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* III (2003), S.3, ss.109-125
- Duri, Abdulaziz, “Bağdad”, *DİA*, 1991,C.4,ss.425-433.
- Dursun, Hakkı,“Abbasiler”,*DİA*,1998,C. 1,ss.750-1258.
- Erkoçoğlu, Fatih, “Kutsal(laştırılmış)Bir Mekân: Kerbelâ (Osmanlı Hâkimiyetinin Sonuna Kadar)”,*C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIV/1 - 2010, ss. 277-320
- Fahri, Macit, *İslam Felsefesi Tarihi*, Çev. Kasım Turhan, Birleşik Yayıncılık, İstanbul ,2000

- Fığlalı, Ethem Ruhi, *İmamiyye Şiası(Caferiyye Mezhebi)Doğuşu, Gelişmesi ve Görüşleri*, Ağaç Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008
- , “Hasan”, *DİA*, 1987, C.26,ss.282-285.
- , “Hüseyin”, *DİA*,1998, C.28,ss.518-521.
- , “Fah”,*DİA*, C.12,1995,ss.73-74.
- Genç, Süleyman, “H.V/M. XI. Asırda Ehl-i Sünnet’in Yeniden Yükseliş: Süreç, Kurum Ve Şahsiyetler Üzerine Bir İnceleme”, *D.E.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi S.25, İzmir 2007, ss.271-330*
- “Halife el Kadir döneminde Bağdad’da yaşanan Dini- siyasi Hadiseler ve Onun Sünni siyaseti”, *Marife dergisi*, Güz 2004, yıl 4, S. 2, ss.219-243
- Gölcük, Şerafettin, “Bakıllani”, *DİA*, 1991, C.4,ss.531-535,
- Güner, Ahmet, “Mâverdi’nin Hilâfet Kuramının Tarihsel Arkaplanına Bir Bakış”, *D.E.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.16, İzmir 2002, ss.3-36
- Büveyhilerden Adudu’d-devle ve Dönemi (338-372/949-983)*,(Doktora Tezi), TC. Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, İzmir, 1992
- , “Büveyhiler Dönemi ve Çok Seslilik”, *D.E.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.12, İzmir 1999, ss 47-72
- , “Şiî Yüzyılında ya da Büveyhiler Döneminde Bağdad’dan Bazı Yansımalar”, *İslam Medeniyetinde Bagdat (Medinetu’s-Selam) Uluslararası Sempozyum*, İstanbul, Kasım 2008,
- , “Büveyhiler Devrinde Bagdat’ta Kerbela, Aşure, Gadir Humm ve Benzeri Şiî Uygulamaları” ,*Çeşitli Yönleriyle Kerbela*, C.1, Sivas2010, ss.325-340
- , “Rüknüdevle”, *DİA*, C.35, 2008,ss.285-286.
- , “İmamüdevle”, *DİA*, C.22, 2008,ss.175-174.
- , “Muizzüdevle”, *DİA*, C.31, 2006,ss.99-100.
- Hakyemez Cemil, “Abbasi Devletine Yönelik Ali Oğulları ve Şiî Tehdidi, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*,” C.9, S.1, 2007, ss.328-341
- ,*Şia’da Gaybet İnancı ve Gaib On İkinci İmam*, İsam Yayınları, İstanbul, Şubat 2009

- , “Ehl-i Sünnet’in Şiilik Algısı ve Temel Etkenler”, *E-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, VI/2 (Güz 2013), ss.173-194, ISSN 1309-5803 | www.Emakalat.Com
- , “Şiî İmâmiyye Fıkhnın Teşekkül Süreci ve İmamet”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2008/1, C. 7, S. 13, ss. 7-36.
- , “Şiî Takiyye İnancının Teşekkülü”, *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004/2, C.3, S.6, ss.129-149
- , *Bişr b. El-Mu'temir Ve Mu'tezile'nin Bağdad Ekolünün Doğuşu*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1998
- Hodgson, Marshall G.S. *İslam'ın Serüveni*, Çev. Alp Eker ve Arkadaşları, İstanbul 1993
- , "How did the Early Shi'a Become Sectarian?", Çev. Sıddık Korkmaz, “Erken Dönem Şiası nasıl Mezhebe Dönüştü”, *İstem*, 2011, S.18, ss. 289-311
- Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi, Dini, Kültürel İslam Tarihi*, Çev. İsmail Yiğit, Sadreddin Gümüş, Hamdi Aktaş, C.3, İstanbul 1987
- , ‘Fatımiler’, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çev. Adil Bebek ve Arkadaşları, İstanbul 1987
- Hizmetli, Mustafa, *Tarihte Şehir ve Pazar*, Araştırma Yayınları, Ankara 2012
- I.K.A. Howard, “Shi’i Theological Literature”, Çev. M. Ali Büyükkara, “Şi’i Kelam Edebiyatı”, *Kur’an Mesajı İlmî Araştırmalar Dergisi*, Aralık, Ocak, Şubat, Sayılar: 22, 23, 24, ss.206-226
- İbnü’l Esir, Ebü’l Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim, 630/1233, *el Kamil fit Tarih Tercümesi*, Bahar Yayınları, İstanbul
- İbn Kesir, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer, 774/1373 , *el-Bidaye ve'n-Nihaye: Büyük İslam Tarihi*, Trc: Mehmet Keskin, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1994
- İğde, Muhyettin, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci (Doktora Tezi)* , Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Erzurum 2014
- İlhan, Avni “Takiyye, Doğuşu ve Gelişmesi”, *Dokuz Eylül İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.2, İzmir 1985
- İşcan, Mehmet Zeki, “İmamiyye Şiasında Politik Bir Teori Olarak İmametın İmkânı”, *Ekev Akademi Dergisi* Yıl: 6,S.10(Kış 2002)

- Kahveci, Niyazi, “Şia-Mu’tezile Gaybet Tartışması (Kadi Abdulcebbar-Şerif Murteza)”, *AÜİFD XLVI*(2005), S.2,ss. 153-166
- Kalaycı Mehmet, “Şiilik-Sünnilik İlişkinin Kapsamına Dair Bazı Metodik Mülahazalar”, *E-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, VI/2 (Güz 2013), ss. 293-319.
ISSN 1309-5803 | www.emakalat.com
- Kan, Kadir, *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bagdat (145-232/762-847)*,(Yayınlanmamış Doktora Tezi),Uludag Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslâm Tarihi Bilim Dalı, Bursa, 2010
- Kahraman, Abdullah,“Sünni-Şiî Usül Polemigi (Tüsi Örneği)”, *Marife*, Yıl5, S.3, Kış 2005, ss. 213-232
- ,‘Caferi Usulcü Tusi'ye Göre Bağlayıcılık Açısından Hz. Peygamber'in Fiilleri’, *Bakü Devlet Üniversitesi İlmi Mecmuası*, Mart 2015, ss.11-28
- Kara, Seyfullah, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, İz Yayıncılık, İstanbul 2009
- Kartaloğlu, Habib,“İmamiyye’de Ahbârî-Usûlî Farklılaşması: Şeyh Saduk ve Şeyh Müfid Örneği”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.13, S. 24 (2011/2), ss. 193-21
- Keskin, Yakup, “Ehl-iBeyt Adına Yürütülen Siyasî Hareketlerin Genel Karakteristiği Bağlamında Abbâsî Yönetiminde İmamların Varlık Mücadeleleri”, *Din Bilimleri Araştırma Dergisi*, 2008C.8, S.3, ss.216-241.
- Kılavuz, Ahmet Saim,“Ali er Rıza”,*DİA*, 1998,C.2,ss.436-438.
- , “Ali el Hadi”, *DİA*, C.2,1989, ss.394-395.
- Koca, Ferhat, *İslam Hukuk Tarihinde Selefî Söylem Hanbelî Mezhebi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2011
- Kök, Bahattin, ‘Gazneli Mahmut'la Abbasi Halifesi el-Kadir Arasındaki İlişkiler’,*Ekev Akademi Dercisi*, C.1, S. 2,Mayıs 1998
- Kummi/Nevbahti, *Şiî Firkalar, Kitabul Makalat ve'l Fırak ve Fıraku'ş Şia*, Ankara Okulu Yayınları, 2014
- Kutlu, Sönmez, Onat, Hasan, *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, ed. Hasan Onat, Sönmez Kutlu, Grafiker Yayınları, Ankara 2012
- Merçil, Erdoğan,“Büveyhiler”, *DİA*,1992, C.6, ss. 496-500.
- Mez, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, İslam'ın Rönesansı*, Çev. Salih Şaban, İnsan Yayınları, Üçüncü Baskı,2014

- Muhammed Ebu Zehra, *İslamda Siyasi, Fıkhi, İtikadi Mezhepler Tarihi*, Çev. Sıbgatullah Kaya, Anka Yayıncılık
- Muhammed b. Ahmed el -Mukaddesi, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't Takasim)*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2015
- Nazmı Zade Murtaza, *Gülşen-i Hulefa Bağdad Tarihi 762-1717*, Tahlil ve Metin Tenkidi: Mehmet Karataş, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014
- Onat, Hasan, “Şiî İmamet Nazariyesi (Kuleyni, Kummi ve Tûsi'nin Görüşleri Çerçevesinde)”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.32, ss.90-110.
- , “Şiîliğin Doğuşu Meslesi (Hicri Birinci Asır)”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1997, C.36 S.1, ss.80-110.
- , *Emeviler Dönemi Şiî Hareketleri ve Günümüz Şiîliği*, Ankara 1993
- Öz, Mustafa, *Başlangıçtan Günümüze Şiîlik ve Kolları*, Ensar Yayınları, Ağustos 2011
- , “Tusi Ebu Cafer”, *DİA*, 2012, C.41, ss.432-433.
- , “İbn Babaveyh”, *DİA*, 1999, C.19, ss.345-348.
- , “Şerif Murtaza”, *DİA*, 2000, C.38, ss.586-588.
- , “Şia”, *DİA*, C.39, 2010, ss.111-121.
- Özaydın, Abdulkerim, “Bağdad”, *DİA*, 1991, C.4, ss.437-441.
- Hitti, Philip K. , *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, Çev. Salih Tuğ, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, Eylül 2011
- Sabri, Mustafa, “Kadir Billâh”, *DİA*, 2001, C.24, ss.127-128.
- Suyuti, Celaleddin, *Halifeler Tarihi*, Çev. Onur Özatağ, Ötüken Yayınları, İstanbul 2004
- Şaneci, Hasan Hüseyinzade, “Gaybet-i Suğra Asrında Şia; Süreklilik ve Değişim”, *Misbah*, 2015, S.11
- Şankiti, Muhammed b. el-Muhtar, *Haçlı Savaşlarının etkisinde Şiî- Sünni İlişkileri*, Çev. İdris Çakmak, Mana Yayınları, İstanbul
- Şen, Mehmet Emin, “Abbâsilerde Türk Nüfuzu Döneminin Çöküşü ve Türklerin Akıbeti”: (232-447/945-1055), *International Journal Of Social Science Volume 5 Issue 6*, December 2012, P. 463-477,
- Şehristani, *el Milel ve'n Nihal*, Çev. Mustafa Öz, Litera Yayınları, İstanbul 2011

- Topaloğlu, Fatih, *Şia'nın Oluşumunda İran Kültürünün Etkisi* (Basılmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, 2010
- Uyar, Mazlum, *İmamiyye Şiasında Düşünce Ekolleri, Ahbarilik, Ayışığı* Kitapları, Ocak 2000
- , *Şif Ulemanın Otoritesinin Temelleri*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, Mayıs 2004,
- , "İbn Cüneyd", *DİA*, 2000, C.21, ss.5-6.
- Ümit, Mehmet, *Zeydiyye- Mutezile Etkileşimi*, İsam yayınları, İstanbul, 2010
- , "Hazar Zeydileri ve Mu'tezililer", *İslami İlimler Dergisi*, Yıl 6, Bahar 2011, S. 1, ss. 231-254.
- Ünalın, Abdullah, *Ehli Sünnet ve Şia'nın İmamette Dayandığı Hadisler*, (Basılmamış Doktora Tezi), TC. Harran Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Şanlıurfa, 1998
- Üzüm İlyas, "Kütüb-i Erbea", *DİA*, 2013, C.27, ss.4-6.
- Yaşaroğlu, Hasan, *Taberistan Zeydileri*, (Doktor Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, İstanbul, 1998
- Yazıcı, Tahsin, "Deylem", *DİA*, 1994, C.4, ss.263-265.
- Yıldız Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ Yayınları, 1988
- Yurdagür, Metin, "Kadı Abdülcebbar", *DİA*, 2001, C.24, ss.103-105.
- Watt, W. Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Sarkaç Yayınları, Ankara
- Xanoğlan, Aydın Oğlu Hacıyev, "Büveyhilerin Hâkimiyet Devrinde İran'da Nigabat Kurumunun Faaliyeti"(945-967), *Bakü Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi İlmî Mecmuası*, Aralık 2003.

